

Γλωσσικές ποικιλίες και ετερογενείς κοινότητες: Το μεσοπαθητικό απαρέμφατο στην αρχαία λακωνική διάλεκτο

Δήμητρα Δελλή
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ABSTRACT

Cette contribution focalise l'attention sur l'infinitif médio-passif du grec ancien en *-σθαι* [sthai] avec des variantes dialectales *-(θ)θαι* ou *-σται* pour essayer de vérifier la corrélation de ces variantes avec des paramètres dont il faut tenir compte à l'étude des dialectes contemporains et qui se rapportent à des circonstances spatio-temporelles, au statut social des usagers, aux caractéristiques du code écrit, à la question de s'écarter de l'usage standard, etc. L'analyse concentre en laconien, dialecte où l'on voit attestées toutes les trois variantes de l'infinitif en question. L'examen du corpus épigraphique dialectal montre que, quelle qu'en soit l'expansion géographique des inscriptions et quelle qu'en soit l'origine de la population laconienne, les Laconiens utilisent dès le départ la même langue: un dialecte à base *dorien sévère* avec bien des traits archaïsants et un certain nombre d'innovations marquées par des flottements graphiques même dans le petit nombre de documents publics. Ce dialecte est-il le reflet d'une réalité orale et celle du sommet de la hiérarchie sociale, étant donné la nature des documents qui la transmettent? Le système politique et la civilisation 'orale' des Lacédémoniens explique probablement la quasi-absence de documents publics, et les difficultés à l'expansion de l'écriture et à l'utilisation d'une langue standardisée, facteurs qui d'habitude sont à accentuer la variation à toute communauté linguistique.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: αρχαία διαλεκτολογία, βορειοδυτικές διάλεκτοι, γλωσσική ποικιλία, κρητική διάλεκτος της Γόρτυνας, λακωνική διάλεκτος, μεσοπαθητικό απαρέμφατο

1. Εισαγωγή*

Η αρχαία ελληνική εισέρχεται στην αλφαβητική περίοδο με ενιαία, για όλες τις διαλέκτους, μορφή μεσοπαθητικού απαρεμφάτου σε *-σθαι* (Haudry 1975). Το παρόν άρθρο εστιάζει στις διαλεκτικές ποικιλίες *-(θ)θαι/-σται* και στη συσχέτιση των παραπάνω ποικιλιών με όρους γεωγραφικής κατανομής αλλά και άλλες διαφοροποιητικές μεταβλητές που συντελούν στη γλωσσική διαφοροποίηση και ποικιλότητα με τον τρόπο που αναδεικνύεται σήμερα για τις ομιλούμενες γλώσσες και διαλέκτους (Γιαννάκης 2011: 153 κ.εξ.). Στην περίπτωση, ωστόσο, των αρχαίων διαλέκτων δεν είναι δυνατόν να έχουμε τη δυνατότητα λεπτών αναλύσεων και επαλήθευσης των δεδομένων, αλλά είμαστε υποχρεωμένοι να αρκεστούμε σε γραπτές μαρτυρίες, επιγραφικές κατά κύριο λόγο, οι οποίες τις περισσότερες φορές έφτασαν σε εμάς τυχαία και με αποσπασματικό τρόπο. Είναι δύσκολο, επομένως, να γνωρίζουμε τη γλωσσική κατάσταση και εξέλιξη των διαλέκτων αυτών, εφόσον δεν διαθέτουμε επαρκή γραπτά τεκμήρια. Όσα γράφτηκαν δε μας προϊδεάζουν για την περίπλοκη σχέση μεταξύ γραφής, ορθογραφίας και γλωσσικής χρήσης και τη σχέση των παραγόντων αυτών με τους εκάστοτε συντάκτες των κειμένων. Όπως χαρακτηριστικά διατυπώνεται στο Αναστασιάδη-Συμεωνίδη & Vega (2010: 83): «η γραφή έχει ως κύριο έργο να καταγράψει τον προφορικό λόγο [...]. Η γλωσσική χρήση ωστόσο κάποτε επιβάλλει τους κανόνες της, π.χ. στη ΝΕ η γραφή *συγνώμη* έναντι του *συγγνώμη* είναι αποτέλεσμα της επιβολής των κανόνων της χρήσης [...]. Τέλος η ορθογραφία επιβάλλεται από τους λογίους [...] και για τον λόγο αυτό έχει επίσημο και υποχρεωτικό χαρακτήρα». Με άλλα λόγια, ο συντηρητικός χαρακτήρας του γραπτού πρότυπου κώδικα, που συνήθως εκφράζει την γλώσσα της εξουσίας,¹ προσδίδει συνήθως μια επίπλαστη εικόνα «ακινήσιας» της γλώσσας. Εντούτοις, γραφικές αποκλίσεις του τύπου *συγνώμη* έναντι του *συγγνώμη(ν)* της νέας ελληνικής συχνά αναδεικνύουν γλωσσικές αλλαγές στην προφορά, έναντι της ετυμολογικής/ιστορικής γραφής.

* Το άρθρο αυτό αποτελεί αναδιαρθρωμένη και επεκτεταμένη μορφή ανακοίνωσής μου που παρουσιάστηκε στο 10ο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας (Κομοτηνή, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 2011).

¹ Για τη διαδικασία της τυποποίησης της γλώσσας, βλ. Καραντζόλα (2001), Μοσχονάς (2005). Για μια γενική θεωρητική προσέγγιση της σχέσης μεταξύ πρότυπης γλώσσας και εξουσίας, βλ. Bourdieu (1999: 57-90).

Προκειμένου για την αρχαία ελληνική, όπου ως επί το πλείστον αγνοούμε την ταυτότητα των συντακτών των κειμένων και το επίπεδο εγγραμματοτισμού, καθώς επίσης και τις ακριβείς συνθήκες που υπαγορεύουν την ανάγκη δημιουργίας ενός κειμένου, οι παραπάνω έννοιες είναι ασφαλώς απολύτως σχετικές. Κατά τη συνήθη πρακτική δεχόμαστε ότι τα δημόσια κείμενα αντιπροσωπεύουν τη γραπτή επίσημη γλώσσα και μπορούμε, παρατηρώντας γραφικές αποκλίσεις (του τύπου *συνώνμη*), να παρακολουθήσουμε τη δυναμική της γλώσσας σε δεδομένο τόπο και χρόνο. Εξωγλωσσικά δεδομένα που μας παρέχει η αρχαιολογία, η ιστορία, η γεωμορφολογία και συναφείς κλάδοι, καθώς επίσης και παράγοντες εξωγλωσσικοί οι οποίοι επηρεάζουν χωρίς αμφιβολία κάθε γλώσσα, μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε τη δομή και την εξέλιξη μιας αρχαίας ελληνικής διαλέκτου (Brixhe 2001: 361-370).

1.1. Γραφή θθ αντί σθ

Από το σύνολο των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής, μόνο δύο είναι αυτές που μας παρέχουν διαλεκτικό υλικό: η κρητική κυρίως και η λακωνική δευτερευόντως. Αξίζει να σημειωθεί ότι η παραδοσιακή ταξινόμηση σε κεντρική, δυτική και ανατολική κρητική δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, δεδομένου ότι βασίζεται σε γεωγραφικά και όχι σε χρονολογικά κριτήρια. Κατά την Bile (1988: 11-12, βλ. και Bile et al. 1988: 92), μόνον η Γόρτυνα παρέχει επιγραφικό υλικό, σχεδόν αδιάλειπτα, από τον 6ο αι. έως τον 1ο αι.² Σε συνοπτική παρουσίαση του επιγραφικού υλικού της κρητικής, η Bile (1990: 12-13) αναφέρει ότι κατά την αρχαϊκή περίοδο (7ος-6ος αι.) σώζονται επιγραφές από 10 πόλεις της κεντρικής, 2 πόλεις της δυτικής και μία της ανατολικής Κρήτης: στο σύνολο αριθμούνται 113 κείμενα άνισης έκτασης εκ των οποίων τα 44 προέρχονται από τη Γόρτυνα.

Κατά την επόμενη χρονολογική περίοδο (5ος-4ος αι.) τα κείμενα διαφοροποιούνται ανά αιώνα. Τον 5ο αιώνα, 9 πόλεις της κεντρικής κυρίως Κρήτης μας παρέχουν 118 κείμενα, εκ των οποίων τα 90 προέρχονται από τη Γόρτυνα. Από τη δυτική Κρήτη σώζονται 4 κείμενα ενώ από την ανατολική δεν διαθέτουμε κανένα κείμενο. Τον 4ο αι., αντιθέτως, και για λόγους ακόμη αδιευκρίνιστους όπως αναφέρει η Bile (1990), η παραγωγή μειώνεται δραματικά: 3 κείμενα από τη δυτική Κρήτη και 19 από την κεντρική Κρήτη, εκ των οποίων τα 18 προέρχονται από τη Γόρτυνα, ενώ από την ανατολική Κρήτη δεν σώζεται κανένα κείμενο. Κατά την ελληνιστική περίοδο (3ος-1ος αι.), τέλος, σώζονται επιγραφές από ολόκληρη την κρητική επικράτεια: 27 πόλεις διαθέτουν λιγότερα από 10 κείμενα, 10 πόλεις διαθέτουν από 10 έως 20 κείμενα, 3 πόλεις διαθέτουν 30 κείμενα, 3 επιπλέον πόλεις διαθέτουν 40 κείμενα ενώ από τη Γόρτυνα έχουμε 150 επί συνόλου 500 περίπου επιγραφών. Την περίοδο αυτή, ωστόσο, η κρητική (πλην της γορτυνιακής) είναι πλέον μια μικτή γλώσσα από δωρικά ή δωρικοφανή χαρακτηριστικά (πρβλ. τον τύπο *βώλομαι* έναντι του *λείω/λω*, αττ. *βούλομαι*) και χαρακτηριστικά της (αττικής) Κοινής, που στο μεταξύ έχει ήδη διαδοθεί ευρέως (Bile 1990).

Είναι σημαντικό, επομένως, να γνωρίζουμε ότι επιγραφικό υλικό από ολόκληρη την επικράτεια της Κρήτης δεν σώζεται συστηματικά παρά από τον 3ο αι. και εξής και ότι η μοναδική γλωσσική μορφή η οποία είναι προσιτή σε εμάς είναι η διάλεκτος της Γόρτυνας. Δεδομένου ότι το corpus της Γόρτυνας –όπως άλλωστε σχεδόν όλο το κρητικό υλικό– περιλαμβάνει σχεδόν αποκλειστικά κείμενα δημοσίου χαρακτήρα (νόμοι, συνθήκες, τιμητικά ψηφίσματα), η γλώσσα αυτή θα αντιπροσώπευε τη γλώσσα «της καθεστηκυίας τάξεως» (Bile 1990). Μπορούμε λοιπόν να μελετήσουμε την κρητική από τα σωζόμενα της Γόρτυνας, αλλά η γνώση μας για τη συνολική γλωσσική κατάσταση του νησιού πριν από την ελληνιστική περίοδο είναι προς το παρόν ανέφικτη.

² Όλες οι χρονολογήσεις αναφέρονται στην π.Χ. περίοδο, εκτός αν δηλώνεται διαφορετικά.

Ως προς την περίπτωση του μεσοπαθητικού απαρεμφάτου της κρητικής με την κατάληξη *-(θ)θαι*³ (< *-σθαι*), μαρτυρείται πράγματι για πρώτη φορά στη Γόρτυνα από την αρχαϊκή ήδη περίοδο (IC IV 1-40) με τον τύπο *ἀνδάσασθαι* IC IV 5.2α-β, απαρέμφατο αορ. του *ἀναδατέομαι* «διανέμω, μοιράζομαι» (πρβλ. ομηρ. *δάσσασθαι/δάσασθαι*, DELG s.v. *δατέομαι*) έναντι 6 περιπτώσεων όπου το *-σθ-* παραμένει αμετάβλητο: IC IV 1 *τίνεσθαι* < **τίνω* «τιμωρώ με πρόστιμο, πληρώνω», IC IV 4 *μῆ πρίασ[θα]ι* < **πρίαμαι* «αγοράζω» (βλ. Chantraine 1998: 202, Perrillou 1999: 47-58), *μῆ ἀμεFύσασθαι* < **ἀμεύομαι* «αποκτώ με ανταλλαγή, ανταλλάσσω» (GEW s.v. *ἀμείβομαι*), IC IV 15a-b *ἐκσῆσθαι* (μέσος μέλλ. του *ἔχομαι*), IC IV 20 *ἀναιρέσθαι* **ἀναιρέομαι* «κληρονομώ», IC IV 23 - *-]τεσθαι* και ίσως IC IV 19 - *-]σθαι* (βλ. και Bile 1988: 152). Στις λοιπές κρητικές πόλεις στις οποίες μαρτυρείται επιγραφικό υλικό (Δρήρος, Αξός, Ελευθερνα, Λύκτος κ.ά.), η κατάληξη *-σθαι* παραμένει κατά την ίδια περίοδο αμετάβλητη: πρβλ. BCH 70 (1946) 590.2 *μῆ τίν{τ}εσθα(ι) τὸν ἀγρέταν* «ο *αγρέτας* (ο επικεφαλής της συνέλευσης) να μην τιμωρήσει όποιον...» (Δρήρος, 7ος-6ος αι.), SEG 27 631 πλευρά a.14-15 *δόμεν δὲ τὸ κλεῦθος ἐς τὸ μόρο ὄ/πω κα λῆι ἐλέσθαι* «και να δοθει ο μούστος από τον αμπελώνα απ' όπου θα θελήσει να τον πάρει» (περιοχή Λύκτου, περ. 500), IC II xii.6 *κρεσθαι* = *χρησθαι* «μεταχειρίζομαι» (Ελευθερνα, 6ος-5ος αι.) κ.ά.

Ωστόσο, από τις αρχές του 5ου έως και τα μέσα περίπου του 4ου αι. μαρτυρούνται χωρίς καμία εξαίρεση απαρεμφατικοί τύποι σε *-(θ)θαι* στη Γόρτυνα, μοναδική σχεδόν πόλη που κατέχει, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατά την περίοδο αυτή γραπτά κείμενα (IC IV 41-71, 72-140 και 141-159). Ενδεικτικά: IC IV 41 Col. I.6 *δέκσασθαι*, < **δέκομαι* «δέχομαι ως πληρωμή», Col. II.5, 8 *ἐπίδιεθαι* < **ἐπίδιεμαι* «τρέχω μετά από ζώο (αρχ. σημ.), τρέχω, εκδιώκω» (DELG s.v. *δίεμαι*, Bile 1988: 281-282), Col. IV.7-8, 12 *μῆ ἀποδόθθαι* < **ἀποδίδωμαι* «πουλώ», IC IV 42 Col B.7/8 *πράδεθαι* < **πράδδω*, αττ. *πράττω* «πληρώνω», αττ.11 *καταβλάπεθαι* < **-βλάπομαι* (DELG s.v. *βλάβη*, Bechtel 1923 II: 747), IC IV 47 Col B *ἀποδόθθαι*, IC IV 75 Col A.10 *μολέθαι* < **μωλέω* «βρίσκομαι σε δικαστικό αγώνα, ανταγωνίζομαι σε δικαστήριο», Col D.5 *πράδεθαι*, IC IV 78.2 *κ]α λῆι καταΦοικίδεθαι* < **καταΦοικίδδομαι* «κατοικώ», IC IV 80.4 *πρίαθαι κ' ἀποδόθθαι* < «αγοράζω και διαθέτω προς πώληση», αττ.6 *κατακρέθαι* = *καταχρήσθαι* «ξοδεύω εξολοκλήρου», αττ.8 *δικάδδεθαι* = *δικάζεσθαι*, αττ.14 *ἀπ]οκρίνεθθαι*, IC IV 82 Col B.7 *ἀτέθθαι* < **ἀτάομαι* «καταδικάζομαι με πρόστιμο, επιβαρύνομαι κατόπιν δικαστικής απόφασης», IC IV 144.8 *[F]εργάδδεθαι*, αττ. *εργάζεσθαι*.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός τύπων σε *-(θ)θαι* σώζεται, επίσης χωρίς εξαίρεση, στον Κώδικα της Γόρτυνας IC IV 72, ένα εκτενές κείμενο νόμων του 450 π.Χ. περίπου, που ρύθμιζε με κάθε λεπτομέρεια τις σχέσεις μεταξύ των μελών και των «τάξεων» της κοινωνίας της πόλης και είναι γραμμένος σε αρχαϊκό αλφάβητο που προσιδιάζει στον αρχαϊκό εν γένει χαρακτήρα του (Willets 1967). Ενδεικτικά: Col. I.36-37 *π/ράδδεθθαι τὰ τρίτρα* «να πληρώνονται τα τριπλάσια», Col. II.28/31 *ἀλλύεθ/θαι* (αττ. *ἀναλύεσθαι*) *ἐν ταῖς πέντ' ἀμέραις* «να ελευθερωθεί εντός πέντε ημερών αφού πριν καταβάλει το πρόστιμο», Col. II.39-40 *δολόσαθ/θαι δὲ μέ vac.* «αλλά ότι δεν συνελήφθη με δόλο», Col. III.19-20, VII.23, VIII.19-20 *ὄπνιεθ(θ)αι* < **ὄπνίομαι* «παντρεύομαι», Col. IV.28 *μὲ ἐπάνανκον ἔμεν* (= *ἤμην*, αττ. *εἶναι*) *δατέθθαι* «να μην είναι αναγκαία η διανομή», Col. IV.37-9 *τὰ δ' ἄλλα κρέματα πάντα δατέθθαι/ι καλῶς* «όλη δε, η λοιπή περιουσία να διανέμεται δικαίως», Col. VI.2-5 *τῶν τῷ πατρός κρεμάτων ... /μὲ ὄνεθθαι, μεδὲ καταθίθ/εθθαι* «η πατρική περιουσία να μην προσφέρεται προς πώληση ... οὔτε να δίνεται ως υποθήκη», Col. VIII.7 *ἀποδατέθθαι ...* «να αποδώσει το αναλογούν μερίδιο», Col. X.25-29 *ἄντρο[π]ον μὲ ὄνεθαι/ι κατακείμενον ... μεδὲ δέκσαθαι, μεδ' ἐπισ/πένσαθαι, μεδὲ καταθέθθαι* «κανείς να μην κάνει προσφορά για αγορά ανθρώπου, ενώ αυτός έχει ενεχυριασθεί ... οὔτε να τον δέχεται (κάποιος) ως πληρωμή, ως

³ Η παράλειψη του ενός εκ των δύο διπλών συμφώνων θεωρείται σύνηθες γραφικό χαρακτηριστικό των αρχαϊκών επιγραφών, πρβλ. τα παραδείγματα του τύπου *ὄνεθθαι/ὄνεθαι*, αττ. *ὠνεῖσθαι* «προσφέρω προς πώληση, εκθέτω σε πλειστηριασμό».

υπόσχεση ή υποθήκη», Col. X.³⁴ *ἀμπαίνεθαι* (αττ. ἀναφαίνεσθαι) *δὲ κατ' ἀγοράν* «να τελείται δε η πράξη της υιοθεσίας στην αγορά», Col. XI.⁴²⁻⁴⁵ *ἀτέθει δε ὑπὲρ μ[ἐ]ν τῷ πατρὸς τὰ πατρῶια, ὑπὲρ<δ> δὲ τὰς ματρὸς τὰ ματρῶια* «και να επιβαρύνεται η μεν πατρική περιουσία για τα (χρέη) του πατέρα, η δε μητρική για τα της μητέρας», Col. II.³⁵ *κρέθηθαι* «μεταχειρίζομαι», Col. X.⁴⁴ *κ' ἀναιλῆθαι* «να λαμβάνει την περιουσία (ο υιοθετημένος)», Col. XII.^{8,9} *κρέθαι κατὰ τὰ ἐγγραμμένα* «η μεταχείριση (των «πατρούχων») να γίνεται κατά τις γραπτές διατάξεις».

Τα παραπάνω παραδείγματα ενισχύονται από τύπους προστακτικής σε *-(θ)θο* (= *-σθω*), καθώς επίσης και από επιρρήματα του τύπου *-(θ)θα* (*DELG* s.v. *πρόσθε(ν)*): *IC IV 75 Col. A.5* και *IC IV 81.8 μετρέθο*, αττ. *μετρείσθω*, *IC IV 83.4 δικαδδέθο* «ας/να δικάζεται», *IC IV 72 Col. VI.6-8 ἀποδιδόθθο* «ας/να έχει την δυνατότητα να διαθέτει προς πώληση (την περιουσία)», Col. VIII.²⁶ *ὄπνιέθο* «ας/να παντρευτεύεται», Col. XI.³⁸ *γυνὰ δὲ μὲ ἀμπαινέθθο* «γυναίκα δε, να μην έχει δικαίωμα υιοθεσίας», *αυτ.11-12 ἀποφειπάθθο κατ' ἀγοράν ἀπὸ τοῦ λαῖ[ο]* «ας/να αποκηρύξει (τον υιοθετημένο) στην αγορά από του λίθου (= βήματος)», Col. V.⁸ και Col. VI.²⁴ *πρόθθα* (= *πρόσθα*), Col. IV.⁵² *πρόθθ'*, Col. IV.¹³ *πρόθ'*. Σημειωτέον ότι η γραφή μαρτυρείται επίσης ως φαινόμενο συνεκφοράς, στα όρια λεξικών ή μορφολογικών μονάδων, του τύπου *-ς#θ- > -θθ-*: *IC IV 72 Col. IV* στ. 47 *ταθθ[υ]γατέρας* (= τὰς θυγατέρας) (Buck 1955: §85.3 και §97.1, §133.1. Bile 1988: 153). Γραφή *-(θ)θα* μαρτυρείται, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην υπό εξέταση λακωνική διάλεκτο με μοναδικό εντούτοις παράδειγμα τον τύπο *ποιε(θ)θα* (αττ. *ποιεῖσθαι*) στη συνθήκη συμμαχίας *SEG 26 461* (βλ. παρακάτω).

1.2. Γραφή *στ* αντί *σθ*

Η χρήση της γραφής *στ* αντί *σθ* στο μεσοπαθητικό απαρέμφοτο του τύπου *χρεῖσται*, αττ. *χρήσθαι*, μαρτυρείται για πρώτη φορά στις λεγόμενες βορειοδυτικές διαλέκτους από τις πρωϊμότερες επιγραφές (αναφορά στο Buck 1955: §85.1). Έναντι της αρχαϊκής (περ. 500) δημόσιας λοκρικής επιγραφής *IG IX 1² 609* από τη Ναύπακτο που διατηρεί την γραφή *σθ* (πρβλ. *ἐφάγεσθαι* κ.ά.), παραθέτουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα από ανάλογες επιγραφές των αρχών του 5ου αι., προερχόμενες από το Χάλειον (Γαλαξειδί) της δυτικής Λοκρίδας, οι οποίες αντιθέτως χρησιμοποιούν την εξελιγμένη γραφή *στ*:

α) Συνθήκη ασυλίας μεταξύ Οιάνθειας και Χαλείου (475-450). *IG IX 1² 3 717* (= Van Effenterre & Rusé 1994: αρ. 53) Col. B.¹⁶ *δαμιοργός/ηελέσται τὸς ἠορκομότας ἀριστίνδαν*, «οι Δημιουργοί να διαλέξουν τους δικαστές μεταξύ των ἀρίστων»

β) Νόμος περί της εποίκησης της Ναυπάκτου (470-460(:)). *IG IX 1² 3 718* (= Van Effenterre & Rusé 1994: αρ. 43) Col. A.¹⁹ (23, 26) και Col. B.²⁸ *νομίοις χρεῖσται* «να γίνεται χρήση των νόμων», Col. B.^{41, 44} *καὶ χρέματα παματοφαγεῖσται* «και να κατασχεθεί η περιουσία του» (< *παματοφαγέομαι, *DELG* s.v. *πάσασθαι*), Col. B.^{32, 33} *τὰν δίκαν πρόδιον : ἠαρέσται πο(τ)τοῦς δικαστέρας : ἠαρέσται : καὶ δόμεν : ἐν Ὀπόεντι κατὰ Φέος αὐταμαρόν* «(οι ἀποικοι στην Ναύπακτο) να έχουν προτεραιότητα στην απονομή δικαιοσύνης («προδικία»⁴) ενώπιον των δικαστῶν και η δικαιοσύνη να αποδίδεται υπέρ ή κατά αυτών, στον Οπούντα, αυθημερόν».

Και στην προκειμένη περίπτωση, διαθέτουμε τύπους προστακτικής σε *-στο/-στω* (< *-σθω*), καθώς επίσης και επιρρήματα σε *-στα/-σταν* (< *-σθα/-σθεν*). Ενδεικτικά: *IG IX 1² 3 717 Col. A.7-8* *ταῖ ἐπιδαμία δίκαι χρέστο*, αττ. *χρήσθω* «να κάνει χρήση του δικαιώματος παραμονής στη χώρα», Col. A.⁹ *διπ/είοι θοιέστο = θωιείσθω* «να καταδικαστεί με διπλάσιο πρόστιμο» βλ. *DELG* s.v. *θωή*, Col. B.¹⁰⁻¹¹ *ηελέστο*, αττ. *έλέσθω*, Van Effenterre & Rusé (1995: 97.1) *ἠιλαζάστο τὸν θεόν*, αττ. *ἠλαζάσθω* «να εξευμενίσει τον θεό» (Δελφοί, ιερός νόμος, 470-450(:)).

⁴ Για την παραχώρηση προνομίων (προδικία κ.ά.), βλ. Guarducci (2008: 157).

Ο Méndez Dosuna (1985: 17-36) στη μελέτη του για τις ΒΔ διαλέκτους διακρίνει δύο περιόδους επιγραφικής παραγωγής: α) την αρχαϊκή περίοδο από το τέλος του βου έως και το τέλος του 5ου αι., με περιορισμένο αριθμό επιγραφών προερχόμενο σχεδόν αποκλειστικά από την δυτική Λοκρίδα, τους Δελφούς και την Ήλιδα. Σε άλλες περιοχές, όπως στην Ήπειρο, στην Ακαρνανία και στην Αιτωλία, δεν σώζονται παρά ελάχιστες σύντομες και αποσπασματικές επιγραφές· β) την περίοδο από τον 4ο έως τον 1ο αι., κατά την οποία, αντιθέτως, σώζονται πολυάριθμες επιγραφές από όλες τις περιοχές: Ήπειρος, Ακαρνανία, Αιτωλία, διάλεκτοι του Μαλιακού κόλπου, Δωρίδα, Φωκίδα, δυτική και ανατολική Λοκρίδα, συμπεριλαμβανομένων των Επιζεφυρίων Λοκρών (μέσα του 4ου και 3ου αι.), Ήλιδα. Πρόκειται για επιγραφές δημοσίου χαρακτήρα (συνθήκες, νόμοι, ψηφίσματα), ιδιωτικές (απελευθερωτικές, δωρεές) και «ημι-ιδιωτικές» (ο όρος του Méndez Dosuna), όπως τιμητικά ψηφίσματα και αναθήματα. Ο Méndez Dosuna (1985: 36-257) καταγράφει αρχικά μερικές δεκάδες διαλεκτικών χαρακτηριστικών κοινών στις δωρικές διαλέκτους και καταλήγει ότι η ΒΔ Ελλάδα αποτελεί μια αυθεντική «ζώνη διαλεκτικής σύγκλισης» έως την ελληνιστική περίοδο, όπου τα χαρακτηριστικά υποχωρούν με τη διάδοση της Κοινής (1985: 509). Στο δεύτερο μέρος απομονώνει και αναλύει εκτενέστατα έξι γλωσσικά χαρακτηριστικά των διαλέκτων αυτών μεταξύ των οποίων και την μεταβολή *σθ > στ* (1985: 333-506).⁵ Κατά την παρουσίαση των παραδειγμάτων αποδελτιώνει όλους τους γραμματικούς τύπους (απαρέμφατα, μετοχές, προστακτικές, επιρρήματα, ουσιαστικά) που εμπεριέχουν τα συμπλέγματα *σθ/στ* (και *σχ/σκ, σφ/σπ*) (Méndez Dosuna 1985: 333-348).

Συνοπτικά: α) στη δυτική Λοκρίδα, σε σύνολο 32 παραδειγμάτων, 11 παραδείγματα σώζουν τη γραφή *στ* αντί *σθ*, εκ των οποίων τα 8 σε δύο αρχαϊκά δημόσια κείμενα και 3 σε νεότερες απελευθερωτικές επιγραφές (εθνικό *Ίστώριος/-ιοι*, πρβλ. τοπωνύμιο *Ίσθωρία(;)·*)· β) στην Ήλιδα σε μια περίοδο από το 525 έως και τα μέσα του 4ου αι. περίπου, σε σύνολο 18 παραδειγμάτων, 9 παραδείγματα σώζουν τη γραφή *στ* αντί *σθ* (*χρέεσαι = χρέεσαι(;)·* περ. 525), από τα μέσα περίπου του 4ου έως τον 3ο(;) αι., 5 παραδείγματα σώζουν τη γραφή *σσ* (*ἀποδόσσαι, ἐπιμε[λε̃]σσα[ι? ὀμόσσαι, ποιήσσαι = ποιήσασθαι, [ἀπο]λύσσαι*) ενώ 3 νεότερα παραδείγματα (3ος-2ος αι. π.Χ.) σώζουν τη γραφή *σθ* (*δέχεσθα[ι], ἐγγχειρισθείσαρ (= ἐγγχειρισθείσης), Τιμοσθένη·*)· γ) στη Φωκίδα από δείγμα 4 παραδειγμάτων από νεότερες επιγραφές (μετά το 200), 3 παραδείγματα σώζουν τη γραφή *στ* αντί *σθ* (*θέστω αλλά συναρχοστατεῖσθαι, γινέστω, καταδουλιζάστω·*)· δ) στους Επιζεφυρίους Λοκρούς σε μια περίοδο από το 400 περίπου έως τον 3ο αι., σε σύνολο 9 παραδειγμάτων, 3 παραδείγματα σώζουν τη γραφή *στ* αντί *σθ* στο ουσιαστικό *μίστωμα*. Τέλος, αποκλειστική γραφή *σθ* παρατηρείται σε νεότερες επιγραφές (από το τέλος 4ου αι. έως και τα μέσα του 2ου αι.) στην Ήπειρο (14 παραδείγματα), στην Ακαρνανία (11) στην Αιτωλία (28 σε 29 παραδείγματα με γραφή *σθ*, πρβλ. *Ίστωρίου*) και στη Μαλίδα.

Πέραν της ζώνης των ΒΔ διαλέκτων, η ποικιλία *-στ-* μαρτυρείται, παράλληλα με την ποικιλία *-σθ-*, όχι μόνον σε διαλέκτους που γειτνιάζουν με τις ΒΔ (πρβλ. βοιωτική, θεσσαλική) αλλά, μεταξύ άλλων, στη μεγαρική, στην αττική, στην αρκαδική, στη λακωνική και σποραδικά στην κρητική (Méndez Dosuna 1985: 345-347). Εν κατακλείδι, αναφέρεται ότι η γραφή *στ* αντί *σθ* μαρτυρείται στις αρχαϊκές επιγραφές των Δελφών, της δυτικής Λοκρίδας, Ήλιδας, Αττικής,⁶ Λακωνίας, Κρήτης και βόρειας Αρκαδίας. Στις νεότερες επιγραφές, γραφή *στ* βρίσκεται στη δυτική Λοκρίδα και στους Επιζεφυρίους Λοκρούς, στη Θεσσαλία, Βοιωτία, Ήλιδα, Λακωνία και στην Αττική.

⁵ Πρβλ. επίσης, *ερ > αρ*, δοτ. ενικ. θεματικών ονομάτων σε *-οι*, αιτ. πληθ. αθεμάτων σε *-ες*, δοτ. πληθ. θεματικών σε *-οις*, δοτ. πληθ. αθεμάτων σε *-εοσι*, μτχ. *-είμενος*.

⁶ Κατά τον Teodorsson (1974: 221-223), στην αττική μαρτυρούνται παραδείγματα που δηλώνουν τη μεταβολή *σθ > στ* από το 575-550, ενώ, κατά τον Threatte (1980: 559), οι αποκλίσεις του τύπου αυτού είναι περιορισμένες και νεότερες.

2. Η περίπτωση της λακωνικής

Δεδομένου ότι κάθε μεταβολή εντάσσεται στις γενικότερες μεταβολές του γλωσσικού συστήματος μιας διαλέκτου, θα περιορίσουμε τη μελέτη σε δεδομένα από τις επιγραφές της αρχαίας λακωνικής στις οποίες μαρτυρούνται και οι δύο ποικιλίες σε *-θ(θ)αι/-σαι* μεσοπαθητικού απαραιτήτου έναντι του αναμενόμενου σε *-σθαι*. Το ερώτημα έγκειται στη φωνολογική αξία των ακολουθιών *-θ(θ)αι/-σαι* και στη δυνατότητα ερμηνείας της διαφοροποίησης αυτής.

2.1. Οι επιγραφές της λακωνικής: Γενικά χαρακτηριστικά

Τα διαλεκτικά επιγραφικά κείμενα της λακωνικής χρονολογούνται από τα μέσα του 7ου έως και τα μέσα περίπου του 4ου αι. (Delli 2002: 93-157 και συμπλήρωμα 169-172). Στο σύνολο αυτό προστίθεται περιορισμένος αριθμός επιγραφών που χρονολογούνται από τα μέσα περίπου του 4ου έως και τα τέλη του 3ου αι. (Delli 2002: 158-166), περίοδο κατά την οποία παραισφρεύουν τα πρώτα εξωδιαλεκτικά χαρακτηριστικά λόγω των γνωστών ιστορικών συνθηκών: η μάχη στα Λεύκτρα, το 371, σηματοδοτεί την αρχή της πτώσης της Σπάρτης και από κοινωνικής απόψεως ακολουθεί ένας εξαιρετικά ταραγμένος αιώνας (πρβλ. τη βασιλεία του Άγιδος Δ' και του Κλεομένου Γ'), που προοιωνίζεται μεγάλες κοινωνικές ανατροπές και το άνοιγμα της Λακωνίας σε εξωτερικές επιρροές (Cartledge & Spawforth 1989).

Σε σύνολο 450 περίπου διαλεκτικών επιγραφών ο συντριπτικός αριθμός (350 περίπου) προέρχεται από τη Σπάρτη, τα ιερά και τα περίχωρά της (ιερό Αρτέμιδος Ορθίας [ΑΟ] και Αθηνάς Χαλκιοίκου, Αμύκλες, Θεράπνη, Μαγούλα, Παρόριο κ.α.), ενώ 80 περίπου είναι οι επιγραφές από τις περιοικίδες πόλεις της αρχαίας Λακωνίας (Γερόνθρες, Γύθειο, Θαλάμες, Σελλασία, Ασωπός, Ερμές, Τυρός, Γερίνια, Ιερό Απόλλωνος Τυρίτα, Ιερό Απόλλωνος Υπερτελέατα [ΑΥ], Ιερό Ποσειδώνος στο Ταίναρο, Κύθηρα κ.α.). Στις επιγραφές αυτές προστίθενται μερικές δεκάδες επιγραφών που βρέθηκαν εκτός Λακωνίας ή είναι άγνωστης προέλευσης, καθώς και μερικές ακόμη που αποδίδονται στη Λακωνία (Delli 2002: 166-169) είτε λόγω του αλφαβήτου, είτε λόγω του περιεχομένου (*LSAG* 183 κ.εξ. και 447-448).

Ως προς το είδος, η απόλυτη πλειονότητα των επιγραφών είναι αναθέσεις ενώ πολλές εξ αυτών μνημονεύουν τις νίκες των Λακεδαιμονίων πολιτών σε αγώνες. Σώζονται επίσης κατάλογοι ονομάτων (αγνώστου συνήθως είδους), ελάχιστες επιτύμβιες, συνήθως μνημεία πεσόντων «έν πολέμωι», ενώ ευάριθμα είναι –όπως θα δούμε– τα δημόσια κείμενα (συνθήκες, ψηφίσματα, εισφορές).

Από το σύνολο των επιγραφών, περί τις 150 είναι σύντομες και οι περισσότερες σώζουν είτε το όνομα αναθέτη είτε ένα θεωνύμιο. Οι λοιπές είναι αποσπασματικές, εκ των οποίων οι περισσότερες δεν διασώζουν παρά λέξεις ή γράμματα (συνήθως όστρακα από το ιερό της Αθηνάς Χαλκιοίκου, της Αρτέμιδος Ορθίας και του Απόλλωνος Αμυκλαίου) και δεν καταγράφονται παρά για να τονίσουν το πρόβλημα της ισχνότητας των δεδομένων για τη συγκεκριμένη διάλεκτο.

2.2. Τα κύρια διαλεκτικά χαρακτηριστικά της λακωνικής

Παρά την ισχνότητα του υλικού, παρατηρείται ότι τα κύρια καταγεγραμμένα «δωρικά» μορφο-φωнологικά χαρακτηριστικά μαρτυρούνται στη λακωνική. Η μελέτη αντλεί επιγραφικά παραδείγματα κυρίως από τις *Inscriptiones Graecae*, τόμος 5, τεύχος 1 (= *IG* VI· στο εξής *IG*) και από το *Supplementum Epigraphicum Graecum* (*SEG*).

2.2.1. Φωνολογία

Τα κύρια φωνολογικά χαρακτηριστικά της διαλέκτου είναι τα εξής:

α) Χρήση του μακρού *α* (/a:/), αττ. *-η*: *LSAG* 198, 3α *Tāi Forθα[ίαι]* (Ιερό ΑΟ, ανάθεση, 7ος-6ος αι.), *IG* 919.4 *μᾶνιν*, αττ. *μῆνιν* (Σελλασία, ανάθεση, 525(:)), *IG* 222

νικάσας [...] *Ἀθαναίοις* (Σπάρτη, αγωνιστική, 530-500), *IDélos I*, 87.5-6 ἐς *Δᾶλον* (Δήλος, ψήφισμα, 403-399), κ.α.

β) Χρήση της δασύτητας /h/ <H>: *SEG 35 302* ανθρωπωνύμιο *ἡλικίς* (περ. 500)· θεωνύμιο *AM 82* (1972): 140-144 *ἡέρα(ι)*, *LSAG 199*, 19 *τὰδε τὰ ἰόπλα* (Ολυμπία, ανάθεση, 550-525(;)), *IG 721.4* *ἡελόν = ἑλών* (Σπάρτη, επιτύμβια, 457), *IG 945* *ἡεμικοτόλιον* «μισή κοτύλη» (Κύθηρα, κτέρισμα, 510-500), *IG 213.σποράδην* *ἡο ἡυιός, ἡεπτάκιν, ἡυπό* (Σπάρτη, αγωνιστική, μετά το 403), *IG 1120.3-4* *ἡεκατόμβαι, αυτ.9* και *τὸν/ἡοπλίταν* «και τον (αγώνα) οπλίτη» (Γερόνθρες, αγωνιστική, 5ος αι.) κ.α.

γ) Χρήση του δίγαμμα /w/ <F>: *LSAG*, 198, 1 και 3α *Forθία, τᾶι Forθα[ίαι]* (Ιερό ΑΟ, αναθέσεις, 7ος-6ος αι.), *LSAG 201*, 49 *Ῥάν[α]ξ*, (Ολυμπία, 490(;)), *LSAG 200*, 27 *Ῥαναξίβιος* (Ιερό Αθηνᾶς Χαλκιοίκου, περ. 525-500(;)), *LSAG 446*, 21α *Ῥιοστεφάνοι Ἀφροδίται, αττ. Ἰοστεφάνου* (Δίχοβα πλησίον Γυθείου, 525 (;)), *SEG 26 458* *τᾶι Ῥελέναι* (Μενελάιον, 6ος αι.), *IG 1134.5* *Ῥίον = Ῥίων* (Γερόνθρες, κατάλογος, περ. 500(;)) κ.α.

δ) τί <-τι> (και -(ο)ντι, αττ. -ουσι) στα ρήματα, αριθμητικά, προθέσεις και αφηρημένα ουσιαστικά: *IG 1* ὄψη.2 *τετρακατίος*, πλευρά.6 *Ῥ(ί)κατι*, ιων./αττ. *τετρακοσίους, εἴκοσι* (Σπάρτη, εισφορές, 427/6-415/14) (βλ. Chantraine 1998: 186-188), *IPArk 1* (= *IG V2 159*) πλευρά a.1-2 *διακάτι/αι μυαῖ* «διακόσιες μυες», *αυτ.5* *ἡεβῶντι* < *ἡβάω «βρίσκομαι στην ήβη, στην ακμή της ηλικίας, ενηλικιώνομαι» (Τεγέα, διαθήκη, περ. 450), *ποτί* (βλ. 2.2.3. iv), *γεροντείας*, βλ. επιγραφή (3), *SEG 12 371.2-4* *ἡεφενέποντι* «επαγγέλλω, διακηρύσσω», *.αυτ.4* *αἰτίοντι = αἰτέοντι*, αττ. *αἰτοῦσι* (Κως, ψήφισμα, 242) κ.α.

ε) Αναπληρωματικές εκτάσεις και συναιρέσεις: η λακωνική ανήκει στη λεγόμενη αυστηρή δωρική ως προς τα αποτελέσματα των πρώτων και των δεύτερων αναπληρωματικών εκτάσεων καθώς και των «ομοφωνηεντικών» συναιρέσεων του τύπου *ἡμί, βωλά, θεώς, ἔχωσα, θεῶ, ἔχην/αττ. εἰμί, βουλή, θεούς, ἔχουσα, θεοῦ, ἔχειν* (Delli 2002): *IG 1519* *Ἀπόλλωνος ἐμί* «εἶμαι του Α.» (Τύρος, ιερό Απόλλωνος Τυρίτα, 6ος-5ος αι.), *LSAG 199*, 11 *ἡο Δεξίπο* «ο Δεξίππου» (Δελφοί, 600-550(;)), *LSAG 199*, 23α.3 *Ῥιδέν*, αττ. *ἰδεῖν* (Σπάρτη, «ύμνος στην Αθηνά» αγωνιστική(;), περ. 530-500(;)), *IG 238* *Δῆιδος Αἰγινόχο* (Μαγούλα, ἔμμετρη ανάθεση αθλητή, 500-475(;)), *IG 1.20* *ἡελίος μεδίμνος* «χίλους μεδίμνους», *IG 1120.3-4* *τὸς πέντε δολίχος* «τους πέντε δόλιχους» (Γερόνθρες, αγωνιστική, 5ος αι.)· *IG 213.5* *οὔδες, ἀπὸ τούτω, τὸς δὲ νέως, ἡυποχάδδην*, βλ. επιγραφή (3), *τῶ πατρός*, βλ. επιγραφή (4), *SEG 12 371* *τὰν ἡεκερηρίαν, ἡεφόρω ἡεζένω* κ.α.

στ) Συναίρεση /a:/ + /o/, /o:/ > /a:/ (ā + o / ω > -ā): *IG 919* *Ῥινδαριδᾶν* < *-αω-, αττ. *Ῥυνδαριδᾶν*, *LSAG 446*, 1α *Ῥεξίλα[ς]* < *-λα(F)ος (Ολυμπία, 650-600), *LSAG 199*, 16α *Ῥιόλας* (Σάμος, ανάθημα, 560-550), *SEG 35 321* *τοῦῆι Μενέλαι* (Μενελάιον, 6ος αι.), *IG 213.3* *Ἀθαναία(ι)/Πολιοᾶχοι* < *πολια + ἡοχος, αττ. *Ἀ. Πολιοῦχος*, *IG 1313* *Ῥανικία* < *λαο- (Θαλάμες, 5ος(;)) αι.) και *SEG 12 371* *Ἀἰγλαπιῶ* < *αἰγλα + ὄψ (*DELG* s.v. *αἰγλη, ὄψ* [2]), *SEG 11 692* *Ποηοιδᾶνος* < *-αο (Αμύκλες, 6ος αι.), *IG V1 371* *ἡερμᾶνος* < *-αο- «του Ερμή» (Χρύσαφα, 5ος αι.), *SEG 11 638* *Ῥαμοξενίδα* < *-αο (Σπάρτη, 6ος αι.), *SEG 12 371* *στ. 4* *Ἀρχιθέαρος* < *θεα + (F)ορος (*GEW* s.v. *θεωρός*) κ.α.

ζ) Συναίρεση /a/ + /o/, /o:/ > /o:/ (α + o / ω > ω): *IG 213.σποράδην* *ἡνεβόῆαις ἡίπποις = ἡνεβῶσαις* < *ἡν-ἡβαῶσαις < *ἡν + ἡβάω «με τις ακμαίες φοράδες του!», πρβλ. *ἡεβῶντι*.

η) Συναίρεση /a:/ + /e/, /e:/ > /a:/ (ā + ε / η > ā): *ἡῬατᾶται*, βλ. επιγραφή (2), *σᾶσθαι*, βλ. επιγραφή (3).

θ) Συναίρεση /a/ + /e/, /e:/ > /e:/ (α + ε / η > η): Lazzarini (1976: 141 και 230, 835) *Μέλας μ'ἡνίκε Πυθαιεῖ* < *ἡνίκαε, αττ. *ἡνίκα* (Κοσμάς, αγωνιστική, 600-550(;)), *IG 213.σποράδην* *ἡνίκε*, *IG 1120.8-9* *νικεῖ, ἡποστρυθεῖσται*, βλ. επιγραφή (2), *IG 255* *ἡορῆν*, αττ. *ὄρᾶν* (Ιερό ΑΟ, 4ος-3ος αι.).

ι) Συναίρεση /e(:)/ + /a/ > /e:/ (ε(:) + α > η): *IG 213.67, 91* *ἡεχεμένε = (τὸν) ἡεχεμένη* (< *esa), *αυτ.82* *ἡριστέ = ἡριστῆ* (< *ἡῬα).

ια) Αποκοπή των προθέσεων: *ποτί* «πρός», *IG 1.σποράδην πο(τ)τόν πόλεμον* «υπέρ του πολέμου», *IPArk 1* πλευρά α.8 *κα(τ)τόν θεθμόν* «σύμφωνα με το νόμο», *IDélos I, 87.6 κα(τ)τάς σ/υνθεκάς*, *IG 222.3 ποτέθε/[κε]* (βλ. 2.2.3. iv).

ιβ) Λεξιλογικοί τύποι *hiaréús/hiarós*, *prātos* «πρώτος», *Άρταμις*, *Άπέλλων* (Masson 1993: 233): *IG 689 hiaréων* (4ος αι.), *IG V1 213.36 prātos παιδών*, *InO 171.12 πράταν στά/λαν* (Ολυμπία, 316), *IG 1107a Άρτ/άμιδ[ι]* [- - (Πλειές, 5ος αι.), *IG 983 τῷ Άπέλονι άνέθεκε Εύόννμος* (ιερό ΑΥ, 6ος-5ος αι.), *IG 984 τῷ Άπέλονι ηυπερτελεάται* [-- (ιερό ΑΥ, 5ος αι.), πρβλ., εντούτοις, *IG 1519 Άπόλονος έμ[ί]*, *SEG 32 392 Άπόλλ[ον]ο[ς]* (ιερό ΑΥ, 5ος αι.(:)).

2.2.2. Μορφολογία

Τα κύρια μορφολογικά χαρακτηριστικά της διαλέκτου είναι τα εξής:

α) Οριστικό άρθρο *τοί*, αττ. *οί*: *IG 1563 [τ]οί Σπαρτιᾶτα[ι]* (Ολυμπία, 6ος-5ος αι.), *IG 1.σποράδην ἔδον τοί*, *SEG 12 371.2 τοί Κῶιοι* κ.α.

β) α' προσ. πληθ. των ρημάτων σε *-μες*, αττ. *-μεν*: *SEG 12 371 δῶμες*.

γ) Αθέματο απαρέμφατο σε *-μεν*, αττ. *-ναι*: *IPArk 1* πλευρά α.5 *τοέν τέκνον ἔμεν*, αττ. *εἶναι* «(οι διακόσιες μνες) να ανήκουν στα τέκνα», αττ. *τῶν ἐπιδικατοῦν ἔμεν* «να ανήκουν στους πλησιέστερους συγγενείς⁷ κατόπιν δικαστικής απόφασης», *διαγνόμεν δέ τὸς Τεγεάτα[ς]*, αττ. *διαγνώναι*, «και να αποφασίσουν οι Τεγεάτες», *SEG 11 467.7 ἤμεν* (Σπάρτη, ψήφισμα, 3ος αι.), *άνιστάμεν*, αττ. *άνιστάναι*, βλ. επιγραφή (4).

δ) Σύνδεσμος *αί* και αοριστολογικό μόριο *κα* στις υποθετικές, αιτιολογικές και αναφορικές προτάσεις (*αί* (δέ) (τίς) *κα*, αττ. *έάν τις*): *IG 828 αἴ τις δισκίοι = δισκέοι*, «ρίχνω δίσκο, είμαι δισκοβόλος» (Σπάρτη, ανάθεση, 6ος(:) αι.), *IPArk 1* πλευρά α.2 *αἴ κ'αὐτός ήίκε* (?) «έάν αυτός ο ίδιος φθάσει (παραστεί;)», αττ. *αὐτ.3 αἴ δέ κ'ἀποθάνει*, αττ. *εἴπε κα πέντε Φέτσα/ηεβῶντι* «πέντε χρόνια αφού ενηλικιωθούν» αττ. *αὐτ.5 αἴ δέ κα με γενεά λείπεται* «έάν όμως δεν υπάρχουν στη ζωή τέκνα (άμεσοι απόγονοι)», *αἴ δέ κα ἀποστρυ/[θ]ῆται*, βλ. επιγραφή (2)], *αἴ δέ τις κα/αέ δέ τις κα*, βλ. επιγραφή (1), *há μέν κα λῆ(ι)*, βλ. επιγραφή (3), *IG 3 αἴ[τ](ί)ς? κα στρατεύ(σ)η(ι)* (Σπάρτη, συνθήκη συμμαχίας, 3ος αι.).

ε) Χρονικά επιρρήματα σε *-κα*: *IG 213.5 οὐδές/πέποκα τὸν νῦν = οὐδής πήποκα τῶν νῦν*, αττ. *πόποτε* «(ο Δ. επέτυχε νίκες έτσι όπως) κανείς ποτέ μέχρι τώρα (επέτυχε) από τούς συγχρόνους (του)». Βλ., επίσης, τη χρήση της πρόθεσης *ἄμα* = δωρ. *άμα*(;) αποκλειστικά ως χρονικό επίρρημα με σημασία «συγχρόνως»: *IG 1120.2, 9 νικεῖ ηαμᾶ*, *IG 213.σποράδην ἐνίκε ηαμᾶ* (Schwyzer 2002: 667).

στ) Χρήση επιρρηματικών προτάσεων με σημασία τοπικής, πρβλ. *ήόπι*, επιγραφή (1)· τροπικής, πρβλ. *ήόπε*, επιγραφή (2), και χρήση παλαιάς τοπικής με τροπική σημασία: *IG 213.4 ταυτᾶ ήᾶτ'*, αττ. *ταύτη ἄτ(ε)* «έτσι όπως» (Schwyzer 2002: 813).

ζ) Αριθμητικά σε *-άκι(ν)*: *IG 213.σποράδην τετράκι(ν)*, *ηεπτάκιν*, *όκτάκιν* (ένίκε), *IG 1.12.13 τετρακινχελίος*.

η) Φωνηεντόληκτα ονόματα σε *-ις*, *-ιος*: *SEG 11 467.4 πό]λιος* (Σπάρτη, ψήφισμα, 3ος αι.).

θ) Δωρικοί αόριστοι του *δίδωμι* με χαρακτήρα *-κ-*: *IG 1* πλευρά.8 *ἔδοκε*, *SEG 40 348 σνγέδωκαν* (Αφισιό, ανάθεση «υδραγών», τέλος 3ου αι.).

ι) Η χρήση της αντωνυμίας *αὐτός* μαρτυρείται: α) με τη σημασία του «αὐτός ο ίδιος, αυτοπροσώπως» (λατ. *ipse*: Schwyzer 2002: 265, γ): *IPArk 1* πλευρά α.2 *αἴ κ'αὐτός ήίκε*(?), *IG 213.σποράδην αὐτός άνιοχίον* «ιπεύοντας αυτοπροσώπως» κ.α. και β) (έναρθη) με τη σημασία «ο ίδιος» (λατ. *idem*): *καὶ τονναὐτ[ὸν ἔχθρόν]... ἔχοντες* «να ἔχουν (τον ίδιο φίλο)

⁷ Οι *ἐπιδικαταί*(;) (= *ἐπιδικοί*(:)) είναι πιθανότατα οι πλησιέστεροι συγγενείς για τους οποίους απαιτείται δικαστική απόφαση για το ποιος και με ποια σειρά θα κληρονομήσει, αν κρίνουμε από τη διάταξη των κληρονόμων στη νεότερη έκδοση της ίδιας διαθήκης στις *IPArk 1* πλευρά b.9-10 *τοί 'ς ἄσιτα πόθικ/ες άνελόσθο* «οι πλησιέστεροι συγγενείς να λάβουν (την κληρονομιά)»· σε περίπτωση δε που διαφιλονικούν (*εἰ δέ κ'ἀνφιλέγοντι*) να αποφασίζουν οι Τεγεάτες σύμφωνα με το νόμο.

και τον ίδιο έχθρό», κ.α., βλ. επιγραφή (1). Στις κοινές αυτές σημασίες προστίθεται η πρώτη σχετικά χρήση της αντωνυμίας *αὐτοῦ* με αυτοπαθητική σημασία (Schwyzer 2002: 259, 3): *IG 213.67 τάδε ἐνίκαιε Δαμόνων τοῖ αὐτῷ τεθρίππο(ι)*, αττ. *τῶι ἑαυτοῦ τεθρίππωι* «αυτές τις νίκες επέτυχε ο Δαμώνων με το δικό του τέθριππο», αττ. *17.23.29 ἐννεβόηαις ἵπποις ἐκ τῶν αὐτῷ ἵππον κέκ τῷ αὐτῷ ἵππ[ο]*, αττ. *ἐννεβώσαις ἵπποις ἐκ τῶν ἑαυτοῦ ἵππων καὶ ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ ἵππου*, *IG 1231 ἀνέθεκε ... αὐτὸν καὶ/ταῦτῷ = αὐτὸν καὶ τὰ αὐτῷ* «αφιέρωσε αὐτόν και όσα του ανήκουν», *IG 1232 ἀνέθεκε ... Νικαρχίδαν/καὶ ταύτῃς πάντα* «αφιέρωσε την Ν. και όλα όσα της ανήκουν», *IG 1233 καὶ ταύτῶν πάντα* (Γαίναρον, απελευθερωτικές, 5ος-4ος αι.)· πρβλ. την απελευθερωτική ανάθεση των ετών 150-140 από τους Δελφούς: *SGDI II 1942.15-17 ἐλεύθεροι ἔστωσαν Σωσῶ καὶ Δι/ονυσία [...]* καὶ αὐταὶ καὶ τὰ αὐτῶν πάντα.

2.2.3. Σύνταξη προθέσεων

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η σύνταξη των προθέσεων στη διάλεκτο:

α) *ὕπο* με αιτιατική προσώπου (*ὕπο τὸν δεῖνα ἔφορον*) με σημασία χρονικού διαστήματος: *IG 213.67.75.82.91 ἠυπό δὲ Ἐχεμένε ἔ./ἠυπό δὲ Ἀριστεῖ ἔ., ἠυπό δὲ Εὐῖππον ἔ.*, (Schwyzer 2002: 664).

β) *ἐν* με γενική προσώπου: *IG 213.9 ἐν ΓαίαFόχῳ*, αττ. *ἐν Ἀριοντίας*. Όπως παρατηρεῖ ο Schwyzer (2002: 151), όταν το *ἐν*, το *ἐς* (σπάνια) και το *ἐξ* προτάσσονται της γενικής ενός προσώπου, τότε έχει αποσιωπηθεῖ κάποια λέξη με τη σημασία «σπίτι, οἴκημα, αγρόκτημα», καθώς και «ναός» ή «τέμενος».

γ) *ἐπί* με αιτιατική της έκτασης: α) (με τοπική σημασία) *ἐπί τῶν ... χώραν* «στη χώρα», β) (για ομάδα ανθρώπων) *ἐπί ταύτῶν* ενν. *ἐχθρόν* «εναντίον του ίδιου (εχθρού)» (Schwyzer 2002: 591, 5)· πρβλ. *ἐπί πολέμοι* «με σκοπό τον πόλεμο», βλ. επιγραφή (1) (Schwyzer 2002: 587).

δ) *ποτὶ* με αιτιατική της κατεύθυνσης για πρόσωπο: α) με σημασία «προς» για διανοητική ενέργεια: *ποτ' Ἀνδρίαν* «προς τον Α.», βλ. επιγραφή (4) και β) με σημασία «εναντίον» για εχθρική διάθεση: *ποθόν* [περ «εναντίον του οποίου», βλ. επιγραφή (1)· πρβλ. *ποτί* με αιτιατική με σημασία «προσθέτω»: *IG 222.3 ποτέθε/[κε]*, αττ. *προσέθηκε* «επιπροσθέτως αφιέρωσε», *IG 1 πο(τ)τὸν πόλεμον* «(εισέφεραν) συνολικά για τον πόλεμο», *InO 171.11-13 ποττῶν πράταν στά/λαν* (Schwyzer 2002: 638-639).

ε) πρόθεση *πεδά* με γενική περιληπτικού ονόματος «μαζί με» (Schwyzer 2002: 607, 2) στην επιγραφή Van Effenterre & Rusé 1994: 277-279, αρ. 67.4 *πεδ'ὄFᾶς Ἀρκάλων* «μαζί με την κόμη των Αρκάλων = με τους Αρκάλους» (Αμύκλες(;), ιερὸς νόμος(;), αρχές 5ου(;) αι.).

2.2.4. Οι κύριες γλωσσικές εξελίξεις της λακωνικής

Στη διάρκεια του χρόνου οι ακόλουθες εξελίξεις είναι σημαντικές:

α) Εξέλιξη του ενδοφωνηεντικού συριστικού *Σ* /s/ σε δασύτητα *Η* /h/, έναντι των τύπων *IG 1572 Φορθασία* (Ιερό ΑΟ, 7ος-6ος αι.), *IG 222 νικάσας* κ.α., βρίσκουμε σε αναθέσεις προ του 500 π.Χ. το θεωνύμιο *Βασιλῖς* (Αφροδίτη) να σώζεται και ως *Βαηιλῖς* (*SEG 40 351*), πρβλ. και *LSAG 199, 23a.3 [νικά]ῆαντα* = νικήσαντα, *SEG 11 692 Ποηοιδᾶνος* (Αμύκλες, 500(;)), *SEG 11 656 Τεῖηις* (520-480), *IG V1 1316.5-6 ἀ]λέηιον* «αλεύρι», βλ. Ησύχ. λ. ἀλήσιον (Θαλάμες, ιερὸς νόμος, αρχές 5ου αι.), κ.α. (Delli 2012).

β) Εξέλιξη του προστριβόμενου *dz > /d/ με γραφή *Δ* /-(δ)δ-, έναντι του -ζ- άλλων διαλέκτων που σώζεται στην έμμετρη ανάθεση αθλητή *IG 238 χαρίζομεν[-* (Μαγούλα, 500-475(;)), μαρτυρούνται τύποι όπως *LSAG 201, 49 Δεῦ* (Ολυμπία, 490(;)), *IG 919 μᾶνιν ὀπι(δ)δόμενος* «φοβούμενος την θεϊκή οργή», πρβλ. *LSJ s.v. ὀπις* και *ὀπιζομαι, ἠυποχάδδην*, βλ. επιγραφή (3), *ABSA 30 (1928-1930): 248, αρ. 8, πίν. 4 Δώπυρος* = Ζώπυρος (Ιερό Αθηνάς Χαλκιοίκου, 4ος-3ος αι.).

γ) Εξέλιξη *εο/εω* > *ιο/ιω*, έναντι της *IG 1120.4 τριετέρες ἑόν* = *τριετήρης ἑόν*, αττ. *ῶν* (Γερόνθρες, αγωνιστική, 5ος αι.), μαρτυρούνται οι τύποι *IG 828 αἶ τις δισκίοι*, αλλά *IG*

213. *σποράδην παῖς ἰόν, αυτ.8 ἀνιοχίων = ἀνιοχέων, αττ. ἡνιοχῶν*. LSAG 200, 29 *Θιοκλένα < *θεο-* (Μαγούλα, ανάθεση, περ. 510-500(;)), LSAG 198, 6 *Θιοκορμίδας = Θεοκοσμίδας* (Ιερό Αρτέμιδος Ορθίας, 600-550(;)), SEG 1 83 *Δαμοκρίνιος < *-es-os* (Αμύκλαιον, 6ος αι.), IG 1134.8 *Ἀρχίας* (Γερόνθρες, κατάλογος ονομάτων, περ. 500(;)), *ἁγίονται*, βλ. επιγραφή (1), *IDélos I, 87 θιῶ «θεού»*, SEG 11 905 *Ἀπέλον ἠυπερ(τ)ελιάτας* (5ος αι.) πρβλ. IG 984 *τοῦ Ἀπέλου[ι] ἠυπερτελεάται* (6ος-5ος αι.), κ.α., *τα(σ)σιῶ = τᾶς σιῶ*, βλ. επιγραφή (4), κ.α. Φαίνεται ότι η μεταβολή είναι παλαιότερη της σύγησης του μεσοφωνηεντικού δίγαμμα, δεδομένου ότι δεν εθίγη το αποτέλεσμα *εα/εο < *εFa/εFo*, πρβλ. IG 216 *Κλεοχά[- -]* (Σπάρτη, τέλη του 6ου αι.), LSAG, 447, 21c *Κλεαρισία* (Κύθηρα, ανάθεση(;), 525-500(;)).

δ) Αφομοιώσεις συμφωνικών συμπλεγμάτων: *σμ > ρμ, σλ > λ(λ), sh > (h)h, σθ > θ(θ)/στ, θλ > λ(λ), σχ > χχ, τθ > θ(θ), νθ > νσ, τσ > σσ* (βλ. 3.1.).

ε) Σύγηση μεσοφωνηεντικής δασύτητας *-h-* (< **-σ-*). Το φαινόμενο παρουσιάζεται νωρίτερα και σποραδικά στα ανθρωπωνύμια με *α'* συνθετικό σε *-σι* του τύπου SEG 11, 655 *Παιτιάδας < *Πασι-* (Σπάρτη, ανάθεση, 6ος-5ος αι.). Συνοπτικά, η πορεία εξέλιξης του [s] > [h] > [ø] διαγράφεται στη λακωνική από τον 6ο έως τον 4ο αι. στους τύπους *νικάσας > νικάσας > νικάσας* (Delli 2012).

στ) Σύγηση αρκτικής **h-*: πρβλ. τα ζεύγη IG 721.4 *ἡελόν* και IG V2 159 πλευρά α.2.3 *ἀνελέσθο*, πρβλ. και *ἀνχιέν[τας]*, βλ. επιγραφή (1), τον τύπο IG 1338.3 *Ἀγελίπολις* (αρχές του 5ου αι.) έναντι του νεότερου IG 1231 *ἡαγῆσιστρατος* (περ. 365) κ.α. (Delli 2012).

ζ) Εξέλιξη του κλειστού μεσοφωνηεντικού δασέος *θ /th/* σε τριβόμενο [θ] με κατάληξη [s] (γραφή *Σ*), πρβλ. *σᾶτρον, σᾶσθαι*, βλ. επιγραφή (3), *σιός*, βλ. επιγραφή (4), *Ἀσαναία, ἀνέσηκε, δεζόμεσα, Ἐλευσία*, κ.α., *ιων./αττ. θέατρον, θεᾶσθαι, θεός, Ἀθηναία, ἀνέθηκε, δεζόμεθα, Ἐλευθία*.

η) Εξέλιξη του αρκτικού δίγαμμα *F /w/* σε *lv/*, με γραφή *B*, ενδεικτικό επίσης της εξέλιξης */b/ > [v]* από τον 5ο αι. (Masson 1990): IG 707 *Βαστίας ἐμ πολέμοι < *Fάστυ* (Σλαβοχώρι, επιτύμβια στήλη, 431-403), IG 1229.4 *Βοινέ[ας]* (Ταίναρον, απελευθερωτική, 365), πρβλ. βοιωτική IG VII 18881 *Φοινέας, προβειπάσας*, αττ. *προειπούσης* (LSJ s.v. *προεῖπον*), βλ. επιγραφή (4), βλ. 1.1. τον τύπο της κρητικής *ἀποΦειπάθθο* και IC IV 72 Col. II.28 *προΦειπάτω* (Chantraine 1998: 204, 214). Παρατηρείται επίσης χρήση του *F* ως συνοδίτη φθόγγου στην ακολουθία *EY + φωνήεν* (Lejeune 1972: §44): IG 649 *Εὐβάλλης* (Σπάρτη, επιτύμβια στήλη, πρώτο ἡμισυ του 4ου αι.), SEG 50 406 *Εὐβάμερον* (Πακοτά, ανάθεση, τέλη του 3ου αι.), πρβλ. IG 1124 *Εὐάλλης* (Γερόνθρες, επιτύμβια στήλη, 418) και νεότερο *Εὐβάβερως = Εὐάερως < *Εὐ(F)-άΦερως* (Masson 1986: 139).

2.3. Τα δεδομένα

Τέσσερις είναι οι προς εξέταση απαρηματικοί τύποι: (1) SEG 26 461 *ποιεῖ(θ)θαί*. (2) IG 1155 *ἀποστρυθεῖσται*. (3) SEG 46 400 *σᾶσθαι = θᾶσθαι*, αττ. *θεᾶσθαι* και (4) IG 1317 *χρήσται*, αττ. *χρήσθαι*.

2.3.1. Η επιγραφή SEG 26 461

Ελλιπής στήλη 22 στίχων που διασώζει συνθήκη φιλίας, ειρήνης και συμμαχίας με τους Αιτωλούς. Σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Σπάρτης (Αρ. ευρ. 6265). Η πρώτη δημοσίευση της επιγραφής έγινε από τον Peek 1974 (= SEG 26 461). Την επιγραφή επαναδημοσίευσαν οι: Gschnitzer (1978) Meiggs & Lewis (1988²: 312, αρ. 76 bis) και Πίκουλας (2000-2003: 455-467, πανομοιότυπο 461, πίν. 100-101). Η έκδοση του Peek, ωστόσο, παραμένει ουσιώδης και οι μετέπειτα εκδόσεις, με μικρές βελτιώσεις, βασίστηκαν στην *editio princeps* εξαιρουμένης της έκδοσης του Πίκουλα, η οποία βασίστηκε σε νέα αυτοψία του λίθου και την οποία παραθέτουμε εδώ:⁸

⁸ Για επιμέρους παρατηρήσεις και αναγνώσεις βλ. Luppe (1982: 23-24) και Bolmarcich (2005: 5-34).

(1)
 [Συνθεκα] Αἰτολοῖς, κ[αττάδε]
 [φιλία]ν καὶ ἠιράναν .[- - ποτ]
 Αἰτολὸς καὶ συναμαχ[ίαν ἀίδιο?]
 [ν πλ?]ὰν μόνος Μαν[σ. 4-5 ?ηεπο]-
 5 [μ]ένος ἠόπι κα Λα[κεδαιμόνι]-
 [ο]ι ἠαγίονται καὶ κα[τὰ γᾶν]
 καὶ κα(θ)θάλα(θ)θαν, τὸ[ν αὐτὸν]
 φίλον καὶ τονναῦ[τὸν ἐχθρὸν]
 ἔχοντες ἠόν περ [καὶ Λακε]-
 10 δαιμόνιοι. μ[ε]δὲ [κατάλυθιν]
 ποιῆ(θ)θαὶ ἄνευ Λα[κεδαιμονίον]
 μεδενί, ἀνιέν[τας? τὸν? πόλεμον?]
 ἐπὶ ταῦτὸν ποθόν [περ Λακεδα]-
 μονίος. φεύγοντ[ας δὲ μὲ δεκέ(θ)θο]-
 15 ἠαν κεκοινανεκ[ότας ἀδικε?]-
 μάτον. ἀὲ δὲ τίς κα [ἐπὶ τὰν τοῦν]
 [Ἐ?]ρξαδιέον χόραγ [στρατεύει]
 ἐπὶ πολέμοι, ἐπικορῆν Λακεδαιμο]-
 νίος παντί σθένε[ι σ. 7-8].
 20 αὶ δὲ τίς κα ἐπὶ τὰ[ν τὸν Λακεδαιμο]-
 νίον χόραγ στρα[τεύει ἐπὶ πολέ]-
 μοι, ἐπικορῆν Ε . . [-σ. 8-9-]

Ο συμβαλλόμενος, ἤτοι οἱ Αἰτωλοὶ, δεσμεύεται σύμφωνα με τοὺς ἐξῆς ὅρους: νὰ ἀκολουθεῖ τοὺς Λακεδαιμονίους ὅπου αὐτοὶ ἠγούνται καὶ κατὰ ξηρὰ καὶ κατὰ θάλασσα (στ. 4-7) καὶ νὰ ἔχουν κοινούς φίλους καὶ ἐχθρούς (στ. 7-10). Νὰ μὴν διακόπτει τὸν πόλεμο χωρὶς τὴν ἔγκριση τῶν Λακεδαιμονίων (στ.10-12) ἀλλὰ πρὸς τὸν ἴδιο (ἐχθρό) πρὸς τὸν ὁποῖον τὸν διακόπτουν καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι (στ. 12-13/14). Νὰ μὴν δέχεται φυγάδες, συναίτιους σε ἀδικήματα (στ. 14-16). Τέλος, ἐμφανίζεται τὸ ἐθνικὸ [Ἐ?]ρξαδιέον (στ. 17) με τὴ δέσμευση τῶν Λακεδαιμονίων νὰ ἐπικουροῦν ἐπικορῆν (στ. 18, 22) με ὅλες τοὺς τις δυνάμεις παντὶ σθένε[ι -⁷⁻⁸-] (στ. 19) σε περίπτωση που οἱ Ερξαδιεῖς δεχθούν ἐχθρική ἐπιδρομὴ στο ἐδαφὸς τοὺς καὶ ἡ δέσμευση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται (στ. 20-22) ὑπὲρ τῶν Λακεδαιμονίων.

Ἡ συνθήκη χαράχθηκε στὴ Σπάρτη καὶ προφανῶς υπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῶν Αἰτωλῶν γιὰ σύμπληξη στρατιωτικῆς συμμαχίας με τοὺς Λακεδαιμονίους (πρβλ. τις λέξεις [συνθεκα] Αἰτολοῖς καὶ συναμαχ[ίαν, στ. 1 καὶ 3). Ὅπως ἀναφέρει ὁ Πίκουλας (2000-2003: 459), «ἡ ἀπουσία τοῦ ἄλλου συμβαλλομένου [τῶν Λακεδαιμονίων], τοῦ “ἰσχυροῦ” εἶναι αὐτονόητη καὶ ἡ μνεῖα περιττή». Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐπιχειροῦν δηλαδὴ νὰ ἐπιβάλουν στο ἄλλο ἢ στα ἄλλα μέρη(;) τὴ δική τους θέληση γιὰ κοινὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ. Ἀπὸ τὴ συνθήκη ἐξαιροῦνται οἱ Μαν[- - του στίχου 3, εἴτε διότι ἦταν πιο ἀπειθαρχοὶ εἴτε πιο φιλέριδες (ἀνάλογη περίπτωση στὸ Guarducci 2008: 123 κ.εξ.).

Ἐπὶ τὴ βάσει παλαιογραφικῶν κριτηρίων, ὁ Peek χρονολόγησε τὴν ἐπιγραφὴ περὶ τὸ 500-470 (τὸ ἀργότερο ἕως τὸ 450 π.Χ.), χρονολόγησε που υιοθέτησε καὶ ὁ Gschnitzer. Ἐνδεικτικὸ, ὠστόσο, εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἔκτοτε ἐρευνητές, ερειδόμενοι εἴτε στο σχῆμα τῶν γραμμάτων εἴτε σε ἱστορικὰ γεγονότα στα ὁποῖα υποθέτουν ὅτι ἐμπλέκονται οἱ συμβαλλόμενοι, χρονολόγησαν τὴ συνθήκη σε διάστημα τὸ ὁποῖο κυμαίνεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ βου αἰ. (Van Effenterre & Rusé 1994: 234-237, ἀρ. 55) ἕως καὶ τὸ ἔτος 388 π.Χ. (Cartledge 1976: 87-92 (καλοκαίρι τοῦ 426 ἢ 425/4), Cartledge 1978b: 189-190 (μέσα τῆς δεκαετίας 430-420), Kelly 1978: 133-141 (περ. 388), Cozzoli 1985: 67-76 (455/4-451/0 ἢ

447/6-446/5), Jeffery 1988: 181 (καλοκαίρι του 426 ή 425/4), *LSAG* 447 G, πίν. 75 (περί το 400), Πίκουλας 2000-2003: 466 (μέσα 5ου αι.).⁹

Η συνθήκη κάνει χρήση του λακωνικού (δυτικού) αλφαβήτου με μίξη αρχαιότερων και νεότερων γραμμμάτων: Ε/Ο για τα βραχέα και τα μακρά φωνήεντα της ποιότητας ε/ο, αρχαϊκό (κλειστό με 3 οριζόντιες κεραίες) Η με την αξία της δασύτητας, Ψ = [kh], Χ = [ks], νεότερο άλφα με οριζοντιωμένη την εσωτερική κεραία, αρχαϊκά θήτα με ορθογώνιο εγγεγραμμένο σταυρό αλλά και με πλάγιο εγγεγραμμένο σταυρό και θήτα νεότερο με στιγμή στο κέντρο, πεντασκελές σίγμα κ.ά. (πρβλ. *LSAG* 183).

Από γλωσσικής άποψης, μαρτυρούνται βασικά δωρικά γνωρίσματα της λακωνικής διαλέκτου (βλ. 2.2.): δασύτητα στους τύπους *χαγίονται*, αττ. *ήγοῦνται* (*GEW* s.v. *ήγέομαι*), *λόγ περ, άνηιέν[τας]*· πανδωρικό /a:/ *ηιράναν* = *είρήνην*· υποθετικός σύνδεσμος *αί δέ τις* και αοριστολογικό μόριο *κα*· χρήση επιρρηματικής πρότασης με σημασία τοπικής *λόποι κα* «όπου»· αποκοπή προθέσεων: *κα(θ)θάλα(θ)θαν* = *κατ θάλα(θ)θαν*, αττ. *κατὰ θάλασσαν*. Αξιοπρόσεκτη επίσης είναι και η μτχ. πρκμ. *κεκοινανεκ[ότας]* = *κεκοινανηκότας*, ενός δωρικού ρήματος *κοινανέω* «κάνω κάποιον κοινωνό, ενεργώ από κοινού».¹⁰

Παρατηρούμε επίσης φαινόμενα γλωσσικής μεταβολής που χαρακτηρίζουν ειδικότερα την λακωνική, όπως τη μεταβολή του μεσοφωνηεντικού -σ- [s] σε δασύτητα [h] (*φεύγον[τας] δέ με δεκέ(θ)θο[?]/ήαν*) και την εξέλιξη σε -i- του βραχέος -ε- πριν από τα φωνήεντα α, ο (δηλαδή e/-{o} > [i]) *χαγίονται*, αλλά και τύπους οι οποίοι προαναγγέλλουν γενικότερες μεταβολές που μαρτυρούνται σε διαφορετικούς διαλέκτους, πρβλ. την εξέλιξη της διφθόγγου [ai] > [ae] με τον υποθετικό δωρικό σύνδεσμο *αέ δέ τις κα* (στ. 16) έναντι του αναμενόμενου *αί δέ τις κα* (στ. 20), γεγονός που δηλώνει ότι ο χαρακτήρας γράφει με τρόπο ώστε να διαφανούν στοιχεία προφορικού λόγου.

Στα στοιχεία αυτά προστίθενται συντακτικές αποκλίσεις, που πιθανώς δηλώνουν τη χαμηλή εγγραμματοσύνη του χαρακτήρα: στη φράση *τόνν αὐτ[όν] έχθρόν/έχοντες* βρίσκουμε ονομαστική αντί αιτιατικής (η μετοχή είναι συνημμένη στον εμπρόθετο προσδιορισμό *ποτ]/[Αίτολ]ός*, στ. 2-3). Είναι πιθανό η απόκλιση αυτή να δηλώνει τη σύγχυση μεταξύ ονομαστικής και αιτιατικής αθεμάτων ονομάτων (αριθμητικών αλλά και ονομάτων/επιθέτων/μετοχών του αρσενικού), που παρατηρείται με την εμφάνιση της κατάληξης -ες σε διάφορες διαλέκτους, ήδη από τον 5ο αι. π.Χ., πρβλ. ηλειιακή *όμόσαντες*, δελφική *μνᾶς δεκατέτορες* (5ος αι.), μεσσηνιακή *πάντες τοὺς ἱερούς* (1ος αι. π.Χ./1ος αι. μ.Χ.), κ.ά. (Chantraine 1998: 84· περισσότερα παραδείγματα στο Méndez Dosuna 1985: 465 κ.εξ.).

Στους στίχους 13-14 μαρτυρείται, αντιθέτως, αιτιατική αντί ονομαστικής *ἐπὶ ταῦτόν ποθόν [περ Λα[κεδαι]/μονίος*. Βάσει των όσων σώζονται στο κείμενο, εάν δηλαδή η συμπλήρωση της μετοχής *άνηιέν[τας]* ευσταθεί, δεν αποκλείεται να έχουμε αιτιατική καθ'έλξιν (προς το υποκείμενο της αιτιατικής του απαρεμφάτου *ποιεῖ(θ)θαι* και της μετοχής *άνηιέν[τας]*), όπως πιθανολογεί ο Πίκουλας (2000-2003: 462). Στη δομή ωστόσο αυτή πιθανώς συνηγορεί η σύνταξη τόσο της πρόθεσης *ἐπὶ* με αιτιατική της έκτασης *ἐπὶ ταῦτόν* (ενν. *έχθρόν*), όσο και της πρόθεσης *ποτί* με αιτιατική για την δήλωση εχθρικής κατεύθυνσης (βλ. 2.2.3. iii, iv)· θα πρόκειται εν ολίγοις για «συντακτικό συγκριτισμό» των δύο δομών: *ἐπὶ ταῦτόν ποθόν περ Λακεδαιμόνιοι* και *ποτί Λακεδαιμόνιος*, πρβλ. στ. 9-10 *λόγ περ [καί Λακε]/δαιμόνιοι*.

Στην έλλειψη «γραμματικής» παιδείας θα μπορούσαμε επίσης να αποδώσουμε τον υπερδιορθωμένο τύπο *ηιράναν* (στ. 2) με μη ετυμολογική δασύτητα (*DELG* s.v. *είρήνη*),

⁹ Για το ζήτημα της χρονολόγησης συνολικά και για τις φιλικές σχέσεις των Αιτωλών με τους Λακεδαιμόνιους, βλ. Πίκουλας (2000-2003: 463 κ.εξ.).

¹⁰ Πρβλ. 1.2. τον νόμο περί της επόικησης της Ναυπάκτου Col. A.4 *κέ(δ) δάμο κέ(γ) γοινάνον* «(εάν κάποιος επιθυμεί, μπορεί να λαμβάνει μέρος σε τελετές και θυσίες) και σε ολόκληρο το δήμο (τη χώρα(:)) και στις κοινότητες (ο ίδιος και οι απόγονοί του εσαεί)». Για τη μετάφραση και τη σημασία της λ. *γοινανα* (= κοινωνία, κοινότητα(:)), βλ. Van Effenterre & Rusé (1994: 178, 185).

καθώς και τη φράση *τονναυτ[όν]* (στ. 8) = *τὸν αὐτόν*, με διπλασιασμό του ένρινου (ν), με σκοπό, προφανώς, να δηλωθεί η συλλαβική δομή [ton.(n)au.ton], γραφή που δηλώνει ότι πρόκειται για διπλά σύμφωνα με φωνητική και όχι φωνολογική αξία, πρβλ. κρητική *ταννεμίναν* = *τὰν ἡμίναν* «το ἡμισυ», κ.ά. (Bile 1988: 159). Αντιθέτως, στον στίχο 13 *ἐπὶ ταῦτόν* = *ἐπὶ τὸν αὐτόν*, το πρόβλημα αίρεται με έκθλιψη.

Τέλος, θα αναφέρουμε τον προς εξέταση, και για πρώτη φορά απαντώμενο, τύπο απαραιμφάτου *ποιε̃(θ)θαι* (στ. 11), με γραφή (θ)θ αντί σθ, γραφή που σώζεται στην προγενέστερη αποσπασματική επιγραφή *IG 1 ἐ/λέσθαι* (Σπάρτη, ψήφισμα(;), αγωνιστική(;),¹¹ 2ο ἡμισυ του 6ου αι.). Δυστυχώς, δεν έχουμε τη δυνατότητα να γνωρίζουμε ούτε τη γραφή της *IG 219 ---]θαι* (?) (Σπάρτη, εισφορές(;)) των ετών 431-404 (L. H. Jeffery στο *ABSA* 83 1988: 181), πρβλ. και την προστακτική *IG V2 159.2,3 ἀνελέσθω* (Τεγέα, διαθήκη, 5ος αι.). Η γραφή σθ-, εξάλλου, σώζεται στη φράση *παντί σθένε[ι]* (στ. 19) του κειμένου μας, ενώ η γραφή (θ)θ επαναλαμβάνεται στην έκφραση *καὶ κα[τὰ γᾶν]/καὶ κα(θ)θάλα(θ)θαν* (στ. 7), γραφές τις οποίες θα επιχειρήσουμε να συνεξετάσουμε παρακάτω.

Άξια μνείας πάντως είναι η επιβίωση του τύπου *θάλαθθα* σε όψιμη συνθήκη των Γορτυνίων *IC IV 186* (περ. 200-150) με τους Λαππαίους, όπου σώζεται συστηματικά η φράση *κατὰ γᾶν καὶ κατὰ θάλαθθαν παντί σθένει ἐς τὸ δυνατόν*, συνθήκη η οποία άλλωστε παρουσιάζει θαυμαστή ομοιότητα με την λακωνική (1)· πρβλ. τους στίχους 5-10: [...]*κῆψῆθθαι* (αττ. *καὶ ἔψεσθαι*) *τὸν Λαππαῖον [τ]οῖς Γορτυνίοις καὶ πολέμω χ[ί]/ρήνας ὅπυῖ κα παρκαλίωντι οἱ Γορτυνίοι καὶ τὸν αὐτόν φίλον κή/χθρόν ἐξῆν* (αττ. *ἔξειν*) *τοῖς Γορτυνίοις· κ' αἱ τίς κα πολεμῆ τοῖς Γορτυνίοις [...]* *βοαθιόν/των οἱ Λαππαῖοι τοῖς Γορτυνίοις καὶ κατὰ γᾶν καὶ κατὰ θάλαθθαν/παντί σθένει ἐς τὸ δυνατόν* «και οι Λ. θα ακολουθούν τους Γ. και σε καιρό πολέμου και σε καιρό ειρήνης, όπου οι Γ. αξιώνουν και θα έχουν τον ίδιο φίλο και τον ίδιο εχθρό με τους Γ.· εάν δε, κάποιος πολεμά εναντίον των Γ., οι Λ. να έρχονται σε βοήθεια των Γ. και στην ξηρά και στη θάλασσα με όλες τους τις δυνάμεις κατά το δυνατόν».

2.3.2. Η επιγραφή *IG V1 1155*

Η επιγραφή *IG V1 1155* (= Van Effenterre & Rusé 1995: 318-319, αρ. 88, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία) βρίσκεται χαραγμένη στη βραχώδη κλιτύ του Λαρυσίου όρους (σημερινός λόφος Κούμαρος, πλησίον του Γυθείου) πάνω σε επιφάνεια εξωμαλισμένη με τρόπο αυτοσχέδιο. Με παλαιογραφικά κριτήρια χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι.

(2)
 Μεδένα vac.
 ἀποστρυθε̃σαι.
 αἰ̃ δέ κα ἀποστρυ-
 [θ]ε̃ται, ἀφατᾶται
 5 ἔ ho δῶλος·
 [- -]ραι δέ ἡόπε
 νόμος, vac.
 (ἀπ)οστάτο vac.

Η ερμηνεία αυτής της μοναδικής στο είδος της επιγραφής παραμένει προβληματική, κυρίως λόγω του άπαξ απαντώμενου απαραιμφάτου *ἀποστρυθε̃σαι* < *ἀποστρυθαεσθαι(;) με δωρική συναίρεση (α+ε > η: βλ. 2.2.1. ix) και κατάληξη -σαι. Υποθέτουμε, με σχετική ασφάλεια, ότι ο τύπος είναι απαραιμφάτο ενός αμάρτυρου ενεστώτα *ἀποστρυθᾶομαι (*LSJ* s.v.) λόγω της μαρτυρούμενης υποτακτικής *αἰ̃ δέ κα ἀποστρυ/[θ]ε̃ται*, με τη σημασία του «λιθοτομεῖν», σημασία την οποία πρότεινε για πρώτη φορά ο Σκιάς (1892α: 185 κ.εξ.) και

¹¹ Κατά τον Kolbe (*IG*) πρόκειται για ψήφισμα, ενώ η Jeffery (*LSAG*: 201, 42) κάνει λόγο για πιθανώς αγωνιστική επιγραφή.

έκτοτε επιβλήθηκε ως η επικρατέστερη. Σε κάθε περίπτωση στη σημασία του απαρεμφάτου ενυπάρχει η έννοια του «αποσπώ κάτι από κάπου», εξου και η απαγόρευση.

Η επιγραφή αναγνωρίζεται ως Ιερός Νόμος, που θα συσχετιζόταν με την απαγόρευση της εξόρυξης του ιερού βράχου με τον οποίο ταυτίζεται ο επονομαζόμενος από τον Πανσανία (III.22, 1) λίθος «Ζεύς Καππώτας κατά γλώσσαν τὴν Δωρίδα» όπου «Ὁρέστην λέγουσι καθεσθέντα ἐπ' αὐτοῦ παύσασθαι τῆς μανίας». ¹² Ωστόσο, πιθανότερη φαίνεται η άποψη του Σκιά (1892α) ότι η επιγραφή περιέχει είδος αστυνομικής διάταξης με (οικονομικές) κυρώσεις εναντίον των παραβατών. Συσχετίζει δε την απαγόρευση με την πιθανή προστασία του ορυκτού λιμένα του Γυθείου (Σκιάς 1892β: 60 κ.εξ.) που βρισκόταν στους πρόποδες του Λαρυσίου και την παραβάλλει με ανάλογες απαγορεύουσες επιγραφές από την κρητική Γόρτυνα (BCH 9, αρ. 8 bis) ή τη Χαλκίδα (Εφημερίς Αρχαιολογική 1892: 173, 70). Σε αυτό τον ακολουθούν και οι Van Effenterre & Rusé (1995), οι οποίοι εντάσσουν την επιγραφή στο είδος των κανονισμών για την προστασία του περιβάλλοντος.

Σημειωτέον ότι η λέξη *Νόμος* του στίχου 7 είναι χαραγμένη με μεγαλύτερα γράμματα, ενώ η προστακτική *άFατᾶται* < *-ᾶ-ηται (ή *άFάταται*), συνδέεται με τη λέξη **άFάτᾶ* = *άτη* «βλάβη, ποινή, καταδίκη» (DELG s.v. *αὔατα, ᾶτη*), με παράλληλη τη μαρτυρία ενός ρήματος **άτάομαι* με τη δικανική σημασία «καταδικάζομαι» από την κρητική: IC IV 72 Col. IV.29-30 *αί δέ τις άταθείε, άποδ/άτταθθαι τοί άταμένοι ᾶ/ι ἔγρατται*, «αν όμως κάποιος (από τα τέκνα) έχει καταδικαστεί (και κινδυνεύει από τον πιστωτή του), να αποδίδεται σ' αυτόν που έχει καταδικαστεί (με πρόστιμο) το μερίδιό του, κατά τις γραπτές διατάξεις» και Col. XI.33-34 *αί μέν κα λείοντι οἷς κ' έπιβάλλει/άναιλεῖθαι τᾶ κρέματα τᾶν ᾶταν ὑπερκατιστάμεν* «εάν επιθυμούν οι δικαιοῦχοι να λάβουν την περιουσία, να καταβάλουν (αντ' αυτού) το πρόστιμο», κ.α. Πρβλ. επίσης τη γλώσσα του Ησύχιου *άγατᾶσθαι· βλάπτεσθαι*.

Τέλος, αναφέρουμε την ύπαρξη υποθετικής πρότασης *αί δέ κα [...]* και τη χρήση επιρρηματικής πρότασης με σημασία «τροπικής» στον τύπο *ήόπε* = *όπη* «όπου ο νόμος (ενν. ορίζει), σύμφωνα με τον νόμο», (βλ. 2.2.2. vi), πρβλ. τη μτγν. επιγραφή IG 932.17 *όπει ό νόμος κελεύει*.

Εάν δεχθούμε την ερμηνεία του Σκιά, η επιγραφή αποδίδεται περίπου ως ακολούθως: «Απαγορεύεται το λιθοτομείν. Εάν, όμως, κάποιος λιθοτομεί, να υφίσταται κυρώσεις (ο ίδιος;) ή ο δούλος (του) [στ. 1-5]. [αν λιθοτομεί/έξορύσσει(;) ¹³] κατά τον νόμο, να μην υφίσταται κυρώσεις [στ. 6-8]».

2.3.3. Η επιγραφή SEG 46 400

Η έμμετρη επιγραφή SEG 46 400 είναι χαραγμένη σε μαρμάρινο ερεισίνωτο θρόνου, ανάθημα του γεροντεύοντος Ίπανθίδα στην (Αθηνά) Αλέα. Σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Σπάρτης (αρ. ευρ. 7730). Δημοσιεύθηκε από την Κουρίνου-Πίκουλα (1992-1998: 259-276, πίν. 42· SEG 46 400) και επανεκδόθηκε από τον Cássio (2000: 129-134). Η επιγραφή χρονολογείται βάσει των γραμμάτων μεταξύ των ετών 400-375.

(3)
Μνᾶμα γεροντείας. ηιπανσίδας
τουτ' άνέσηκε: τᾶι ηαλέαι καί σα-
τρον. ήά μέν κα λῆ, ήώστ' άπό τούτω
σᾶσθαι. τᾶς δέ νέως τοἷς περγυ-
τέροις ηυποχάδδην.

¹² Επιχειρήματα περί του αντιθέτου στο Σκιάς (1892β: 55-60). Πρβλ. Van Effenterre & Rusé (1994-1995: 318).

¹³ Κατά τους Van Effenterre & Rusé (1994-1995: 319), στον στίχο 6 [--]*ραι* θα μπορούσαμε ενδεχομένως να αναζητήσουμε ένα γραμματικό τύπο του *αἴρω*.

Η επιγραφή χαρακτηρίζεται από ευρύτατη χρήση διαλεκτικών χαρακτηριστικών της λακωνικής, με πολλά άπαξ λεγόμενα και αρχαϊσμούς. Καταρχάς, αναφέρεται η *γεροντεία* «γερουσία»¹⁴ που απαντά για πρώτη φορά και επαληθεύει τη γνησιότητα του όρου, μαρτυρούμενου ήδη στον Ξενοφώντα (*Λακ. Πολ. X 1, 3*), πρβλ. τον όρο *γεροντεύων* της επόμενης επιγραφής (4), που μαρτυρείται επίσης σε επιγραφές άλλων γεροντευόντων του 4ου αι.¹⁵

Στην επιγραφή παρατηρούνται, εξάλλου, εξελικτικά διαλεκτικά χαρακτηριστικά μέσω των γραφών <σ> αντί <θ> στους τύπους *άνεσηκε*, *σᾶτρον* = *θᾶτρον* (< *θᾶ(F)ᾶ-τρον) «θέατρον»¹⁶ και *σᾶσθαι* = *θᾶσθαι* (< *θᾶ(F)ᾶ-εσθαι ενός ρήματος *θᾶFᾶ-έομαι > θᾶέομαι > θᾶομαι > θᾶμαι¹⁷) και *χιπανσίδας* = *Ἰπανθίδας*,¹⁸ όνομα αμάρτυρο από άλλες πηγές. Βρίσκονται επίσης διπλά <δδ> αντί <ζ> στον άπαξ απαντώμενο τύπο *χυποχάδδην* «παραχωρώ την θέση μου» (*LSJ s.v. χάζω* και *υποχάζομαι*). Σώζονται επίσης αρχαϊσμοί που απαντούν επίσης για πρώτη φορά στη λακωνική, όπως ο συγκριτικός *περγυτέροις* = *πρεσβυτέροις* (*GEW s.v. πρέσβυς*, *LSJ s.v. πρείγυς* και *πρέσβυς*¹⁹) ή η υποτακτική γ' προσώπου *λή(ι)*²⁰ του δωρικού ρήματος *λῶ* (και *λείω*) «βούλομαι», που μαρτυρείται συστηματικά στην κρητική της Γόρτυνας αλλά όχι μόνο.²¹ Τέλος, πρέπει να αναφερθούν δωρικά γνωρίσματα όπως το δωρικό /α:/ (*μνᾶμα*), η αρκτική δασύτητα (*há*, *χαλέαι*, *χυποχάδδην*) το μόριο *κα*, ο φωνηεντισμός *η*, *ω* της αυστηρής δωρικής για τα προϊόντα αναπληρωματικών εκτάσεων και ομοφωνηεντικών συναιρέσεων: γεν. ενικ. *ἀπό τούτω*, αττ.-ου· αιτ. πληθ. *τὼς δὲ νέως* αττ.-ους· θεματικό απαρέμφατο *χυποχάδδην*, αττ. -ειν (< *εεν).

Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι ανακολουθίες στη χρήση π.χ. των μακρόχρονων διφθόγγων τόσο στην ίδια την επιγραφή (πρβλ. *τᾶι χαλέαι* αλλά *há μέν κα λῆ*), όσο και εν σχέσει προς ανάλογες λακωνικές επιγραφές της ίδιας ή πρωιμότερης περιόδου (πρβλ. και τα αναθήματα των άλλων γεροντευόντων) ή η χρήση της κατάληξης -σθαι στο απαρέμφατο *σᾶσθαι*, έναντι των εξελιγμένων σε -(θ)θαι και -σται, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το επίγραμμα συντηρεί αρχαιοπρεπή στοιχεία και τύπους ετυμολογικής και όχι φωνητικής γραφής, κυρίως ως προς τα γραμματικά μορφήματα (-ᾶι, -σθαι). Η εικόνα αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι, όπως παρατηρεί η Κουρίνου (1992-1998: 263): «στις λέξεις *τᾶι χαλέαι*, γίνεται συνεκφώνηση, λόγω συναλοιφής, του άρθρου και της πρώτης συλλαβής της λέξεως (*τᾶι χα*) σε μία μακρά συλλαβή, ενώ ομοίως συνεκφώνηση, σε μία μακρά συλλαβή λόγω συνιζήσεως γίνεται στις δύο τελευταίες συλλαβές της λέξεως *χαλέαι*». Επιπλέον, αν λάβουμε υπ' όψιν τους αδάσυντους τύπους της Αρκαδικής, *IG V2 3, 24, 81, 262* κ.α., για το προσωνύμιο της «αρκαδικής» Αλέας,²² μπορούμε να εικάσουμε ότι ο τύπος *χαλέαι* (στ. 2) χαρακτηρίζεται από

¹⁴ Με αντίστροφη γραφή *ει* αντί *ι*, που δηλώνει το γιωτακισμό της διφθόγγου *ει*, μετά από ένα στάδιο μονοφθογγισμού που μαρτυρείται (με γραφή *ε*) ήδη από τον 6ο αιώνα σε ανθρωπωνύμια: *LSAG 200*, αρ. 24 *Πλεσιάδας* (525(?)), *LSAG 199*, αρ. 16α *Δενόμαχος* (560-550), *IDelos I*, αρ. 87 *Φεδίλας*. Πρβλ. *SEG 11 664 Καλικράτια* (5ος αι.) κ.ά.

¹⁵ Πρβλ. *IG 221 [---φ]άνης γεροντεύων/[άνεσ?]ηκε τῶι Δελφιδίωι* και *SEG 11 654 Αίνηδας άνεσηκε/γεροντεύων τᾶι Ά/σαναία* (των μέσων του 4ου αι.).

¹⁶ Το *σᾶτρον* «συνιστά την πρώτη μαρτυρία όπου με τη λέξη αυτή ονομάζεται όχι το σύνολο των καθισμάτων, από τα οποία θεάται κανείς, αλλά η μονάδα» (παρατήρηση του Α. Π. Ματθαίου στην Κουρίνου 1992-1998: 262, σημ. 10).

¹⁷ Τύποι με υφαίρεση ή συναίρεση. Βλ. *LSJ s.v. θεάομαι* και *θάομαι* και *GEW s.v. θέα*.

¹⁸ Ανάγνωση της Κουρίνου (1992-1998: 261).

¹⁹ Για την εξέλιξη των χειλοϋπερωϊκών που υποτίθενται στον αρχικό τύπο, βλ. Lejeune (1972: §31, σημ. 10).

²⁰ Ανάγνωση του Cássio (2000). Η Κουρίνου είχε προτείνει, με επιφύλαξη, το ρήμα *καλή* (= *καλεῖ*), ενώ η Striano (2007: 465) προτείνει τον τύπο *καλη*. Ωστόσο, όπως παρατηρεί η Κουρίνου (1993-1998: 262), «τυχόν ερμηνεία της λέξεως ως επιθέτου, (ή) *καλή* προσκρούει στο ότι η κατάληξη θα έπρεπε να είναι δωρική: *καλά*, δεδομένης μάλιστα της ευρυτάτης χρήσεως δωρικών τύπων που διαπιστώνονται στην επιγραφή».

²¹ Πρβλ. *SEG 27 631 ὄ/πω κα λῆι* (βλ. 1.1.), *IC IV 72 Col. VI.6-8 ἄτι δὲ κ' αὐτός πάσσει/αι ἔ ἀπολάκει ἀποδιδόθθο /αῖ κα λῆι* «και όσα (περιοσιακά στοιχεία) αποκτήσει ή κληρονομήσει αυτός, ας διατηρεί το δικαίωμα της πώλησής τους, εάν το επιθυμεί» κ.α.

²² Με εξαίρεση τον τύπο *IG V2 75 χαλέαι* από την Τεγέα.

δευτερογενή, μη ετυμολογική δασύτητα ή πιθανότατα από υπερδιόρθωση, πρβλ. *SEG* 49 377-78 *haléas*, *ha[λέας]* (περ. 450).

Η συντήρηση παλαιότερων μορφολογικών χαρακτηριστικών ενισχύεται ακόμη και από την εικόνα των γραφημάτων. Το κυρίαρχο στοιχείο της επιγραφής είναι το κλειστό (με τρεις οριζόντιες κεραίες) αρχαϊκό <H> που χρησιμοποιείται για την ταυτόχρονη απόδοση τόσο του αρκτικού δασέος *h-* όσο και του μακρού /e:/ (*HYΠΟΧΑΛΔΗΝ*). Όπως αναφέρθηκε το γράφημα *H* σημειώνει ήδη και το δασύ [h], προϊόν εξέλιξης του μεσοφωνηεντικού [s], πρβλ. *IG* 702 *HAIPHHI[ΠΠΙΟΣ [haire:hippos?]* (Σπάρτη, επιτύμβια, 431-403). Η κατάσταση αυτή προκαλεί εκκεντρικές γραφές με αποτέλεσμα να σώζονται στην ίδια επιγραφή τύποι όπως *IG* 1232 *ΠΟΗΟΙΔΑΝΙ/ΛΥΗΠΠΙΟΝ* (Ταίναρο, απελευθερωτική, περ. 375-370) με νεότερο ανοικτό *H* [< *s] δίπλα στο κλειστό αρχαϊκό *H* για το δεύτερο μόνον /e:/ στον τύπο *ΑΝΔΡΟΜΕΔΗΣ* = -μήδης(ς), πρβλ. Παπανικολάου (1976-1977: 202) με το όνομα Έχεμήδης.

Το γεγονός εξάλλου ότι μαρτυρούνται παραδείγματα, ήδη από τον τέλος του βου με αρχές του 5ου αι., στα οποία η δασύτητα παραλείπεται, πρβλ. *SEG* 11, 655 *ΠΑΙΤΙΑΔΑΣ* < *πασι-, *IG* 1338.₃ *ΑΓΕΗΠΟΛΙΣ* < *άγησι- (αρχές του 5ου αι.) –και το γεγονός αυτό θα δήλωνε την αρθρωτική εξασθένωση που πιθανότατα είχε ήδη υποστεί– βρίσκουμε επιγραφές που σημειώνουν τη δασύτητα καθ' όλη τη διάρκεια του 4ου αι.: έναντι του *IG* 1231 *ΗΑΓΗΗΙΣΤΡΑΤΟΣ* (περ. 365) και *IG* 703 *ΑΙΝΗΗΙΑΣ* (4ος αι.), *SEG* 11 695 *ΗΑΓΕΗΙΑΣ* (4ος-3ος αι.), βρίσκουμε *SEG* 11 654 *ΑΙΝΗΙΑΣ* < *αίνησι- (μέσα του 4ου αι.) και δίπλα στον τ. *IG* 1231 *ΗΡΑΚΛΗΙΑΝ* (περ. 365) απαντά ο τύπος *SEG* 17 188 *ΗΕΡΑΚΛΗΙΑΣ* (ανάθεση, περ. 400) με αρχαϊκό *HE-* [he:]²³ αλλά και με μονοφθογγισμό (νεότερο φαινόμενο) της δευτερογενούς μακρόχρονης διφθόγγου, δηλαδή /e:i/ (< *e:wi) > /e:/. (βλ. και Delli 2012).

Ακολουθώντας την ανάγνωση του Cássio για τον στίχο 3 (*há mén ka lḥ*) η επιγραφή αποδίδεται ως εξής: «Σε υπόμνηση του αξιώματός του ως μέλους της γερουσίας, ο Ίπανθίδας αφιέρωσε στην Αλέα το παρόν και (ως) θέατρο (= κάθισμα θεάτρου) ώστε να θεάται από αυτό όσα επιθυμεί κανείς, αλλά (με την προϋπόθεση) οι νέοι να παραχωρούν την θέση τους στους πρεσβύτερους».

2.3.4. Η επιγραφή *IG* V1 1317

Η αναθηματική επιγραφή *IG* V1 1317 από το μαντείο της Πασιφάης βρέθηκε κοντά στις αρχαίες Θαλάμες (σημερινό χωριό Κουτήφαρι). Η επιγραφή μελετήθηκε λεπτομερώς με όλες τις προηγούμενες εκδόσεις και τις ανακλύπτουσες πληροφορίες (έως και το 1933) από τον Prakken (1953: 340-348). Πρόσφατα ο Richer στην εκτενή μελέτη του για το θεσμό των Εφόρων της Σπάρτης (1998: 199 κ.εξ.), την περιέλαβε μεταξύ των κειμένων των σχετικών με το μαντείο της Πασιφάης, δεδομένου ότι η καταφυγή των Εφόρων στο μαντείο προκειμένου να λάβουν χρησμό καταγράφεται ως σημαντική πολιτική πράξη που λειτουργούσε ανταγωνιστικά προς τους βασιλείς στους οποίους παρεχόταν η δυνατότητα να συμβουλευούνται με ειδικά προνόμια το μαντείο των Δελφών (Richer 1998: 208 κ.εξ. και 510).

Πρόκειται για την ανάθεση του Νικοσθενίδα, εφόρου και γερουσιαστή εγγονού του Νικοσθενίδα. Η ανάθεση είχε προφανώς πραγματοποιηθεί από τον παππού και ανανεώθηκε από τον ομώνυμο εγγονό του, όταν η θεά διακήρυξε τη βούλησή της στον Ανδρία, συνάδελφό του στο σώμα των εφόρων. Η επιγραφή χρονολογείται στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι.

²³ Για ανάλογες γραφές από την Αττική του τύπου ΗΡΑΚΛΕΣ/ΗΕΡΑΚΛΕΣ/ΗΡΑΚΛΗΣ, βλ. Threatte (1980: 40, 45-46).

(4)
 Νικοσθενίδας τᾷ Παηιφᾷ
 γεροντεύων ἀνέσηκε
 αὐτός τε καὶ ἡο τῷ πατρός π-
 ατήρ Νικοσθενίδας, προβειπ-
 5 ἄahas τα(σ)σιῶ ποτ' Ἀνδρίαν συ-
 νεφορευόντα ἀνιστάμεν
 Νικοσθενίδα ἐ[ν] τῷ ἱερῶι, ἡ-
 ὄν καὶ [σ]ὺν καλῶι χρῆσται.

Και στην προκειμένη επιγραφή παρατηρούμε τυπικά δωρικά χαρακτηριστικά: μαρτυρία του δωρικού τύπου *γεροντεύων*, βλ. επιγραφή (3), αθέματο απαρέμφατο *ἀνιστάμεν*, αττ. *ἀνιστάναι*, πρόθεση *ποτί* (*LSJ* s.v.) (βλ. 2.2.3.)· κατάληξη γεν. ενικ. -ω (*τῷ πατρός, σιῶ*). Παρατηρούμε, επίσης, «εσωτερικά» χαρακτηριστικά της διαλέκτου: γραφή -ιο- αντί -εο- (*σιῶ*, αττ. *θεοῦ*), δασύτητα <h> αντί <σ> (*Παηιφᾷ* < *Πασιφάαι) και <σ> αντί <θ> (*ἀνέσηκε, σιῶ*), γραφή <β> αντί του δίγαμμα F στην μτχ. αορ. *προβειπάahas* (βλ. 2.2.4. viii). Παρατηρούμε, τέλος, απαρέμφατο *χρήσται* αντί του αναμενόμενου *χρήσθαι* (Kolbe στο *IG* V1 1317, βλ. επίσης και Méndez Dosuna 1985: 347). Ο Bourguet (1927: 57 και 83) παραπέμπει στον Hoffmann (*SGDI* IV, σ. 691) και υιοθετεί την ανάγνωση *χρη'σται* = *χρη'ἔσται*. Δέχεται, ωστόσο, (σ. 83, σημ. 1) ότι θα μπορούσαμε να έχουμε και απαρέμφατο, ανάλογο του *ἀποστρυθεῖσται* της επιγραφής (2), και παραπέμπει στη χρήση της ίδιας έκφρασης από τον φιλολάκωνα Ξενοφώντα, *Κύρου Παιδεία*, VIII, 2, 23: *χρήσθαι τοῖς πλεῖστοις σὺν τῷ καλῷ* (βλ. και Richer 1998: 201).

Ὅπως φαίνεται, η επιγραφή χαρακτηρίζεται από μίξη συντηρητικών και νεότερων διαλεκτικών χαρακτηριστικών: η αδιαφανής σύνταξη, κυρίως η σύνταξη του *ἀνιστάμεν* με πιθανότερη την εκδοχή ο τύπος *Νικοσθενίδα* να είναι όχι το υποκείμενο αλλά το αντικείμενο του απαρεμφάτου,²⁴ το άπαξ απαντώμενο *σνεφορευόντα* «είμαι έφορος από κοινού με κάποιον», η παγιωμένη λόγια έκφραση *[σ]ὺν καλῶι*, η αρχαϊκού τύπου παράλειψη του ενός εκ των διπλών -σσ- (*τα(σ)σιῶ* = *τᾶς σιῶ*) δίπλα στην επιλεκτική συντήρηση της δασύτητας στα *ἡο, ἡ/ὄν* αλλά *ἀνι[σ]τάμεν*, πρβλ. *ἀνιέν[τας]*, επιγραφή (1), στη χρήση του αορίστου *εἶπα* για τη μτχ. *προβειπάahas*,²⁵ στην ασταθή γραφή για τις μακρόχρονες διφθόγγους *τᾷ Παηιφᾷ, [σ]ὺν καλῶι* έναντι της δοτικής *τῷ ἱερῶι*. Αξιοπρόσεκτος ο μη διαλεκτικός τύπος *ἱερ-* αντί του (*ἡ*)*ιαρ-* που δείχνει να έχει ήδη παρεισφρήσει στο κείμενο (βλ. στις επόμενες ενότητες ανάλογες γραφικές αποκλίσεις από κείμενα της ίδιας περιόδου). Τα παραπάνω στοιχεία είναι ενδείξεις που δηλώνουν ότι επιχειρείται διάνθιση του κειμένου με εξεζητημένα, τρόπον τινά, στοιχεία, που αναμφίβολα μπορούν να αποδοθούν, όπως άλλωστε είδαμε και στην προηγούμενη επιγραφή, στις προθέσεις του αναθέτη.

Για τη μετάφραση ακολουθώ τον Richer (1998: 199): «Ο Νικοσθενίδας, μέλος της Γερουσίας, ανέθεσε στην Πασιφάη, ο ίδιος και ο πατέρας τού πατέρα του Νικοσθενίδας, όταν η θεά διακήρυξε προς τον συνάδελφό του στην Εφορία Ανδρία να ανιδρύσει τον Νικοσθενίδα (= το άγαλμά του) στο ιερό· και έτσι αυτός [ο Νικοσθενίδας ο νεότερος] να κάνει χρήση του μαντείου επ' ωφελεία».

3. Ανάλυση των γλωσσικών δεδομένων

Ὅπως παρατηρεί η Νικηφορίδου (2001: 103, 106), η γλωσσική αλλαγή «μπορεί να παρατηρηθεί μέσα από την ποικιλία και την αοριστία της γλώσσας», έννοιες οι οποίες «είχαν αγνοηθεί από τις επικρατούσες θεωρητικές απόψεις στην ιστορική γλωσσολογία (δομισμό και

²⁴ Λεπτομερής ανάλυση στους Prakken (1953: 347) και Richer (1998: 200).

²⁵ Για το «λαϊκό» χαρακτήρα του αορίστου *εἶπα* (αντί *εἶπον*) με την τελική επικράτησή του στην Κοινή και στη νέα ελληνική, βλ. Chantraine (1998: 203-204, 214).

γενετική θεωρία), επειδή βασίστηκαν στην ομοιογένεια του γλωσσικού συστήματος». Πράγματι, οι σύγχρονες διαλεκτολογικές έρευνες (Γιαννάκης 2011: 153 κ.εξ.) αναδεικνύουν ότι η διαλεκτική ποικιλία δεν είναι τυχαία, ούτε συμπτωματική ή άναρχη, αλλά συνδέεται ευθέως με τη γλωσσική συμπεριφορά της εκάστοτε γλωσσικής κοινότητας και οι κύριοι παράγοντες γλωσσικής αλλαγής θα μπορούσαν να συνοψιστούν σε εξωγλωσσικούς (γλωσσική επαφή) και γλωσσικούς που στοχεύουν στη διαφάνεια (πρβλ. Θεοφανοπούλου 2010) του εκάστοτε γλωσσικού συστήματος μέσω της αναλογίας, βασικού μηχανισμού που λειτουργεί κυρίως ως απαλοιφή δύσκολων γραμματικών δομών που δεν ενσωματώνονται στο σύστημα.

Δεν μπορούν επίσης να αγνοηθούν παράγοντες εγγενείς (αρθρωτικοί), δεδομένου ότι δύο ή περισσότερα φωνήματα εξετάζονται όχι απλώς ως διακριτικές μονάδες αλλά κυρίως στην εσωτερική σχέση εξάρτησης στο σύστημα δεδομένης γλώσσας. Όπως πολύ χαρακτηριστικά διατυπώθηκε από τον Vendryes (1968: 68 κ.εξ.), «η πιο μικρή φράση, η πιο μικρή λέξη προϋποθέτουν σύνθετες αρθρωτικές κινήσεις οι οποίες πρέπει να συνδυαστούν μεταξύ τους. Από αυτούς τους συνδυασμούς προκύπτουν αλληλεπιδράσεις οι οποίες προκαλούν διαφορετικά είδη γλωσσικής αλλαγής». Μεταξύ αυτών αναφέρονται φαινόμενα εξασθένωσης (απλοποίηση, συνάρθρωση, κ.ά.) ή ενίσχυσης (διπλασιασμός, διφθογοποίηση, κ.ά.), τα οποία λαμβάνουν χώρα όταν πρόκειται να συνδυάσουμε ακολουθίες φωνημάτων και να συνδέσουμε σύνθετες αρθρωτικές κινήσεις.

3.1. Η γραφή (θ)θ

Η ανάγκη να μελετηθούν από τη φωνολογία τα φωνήματα στην ομιλούμενη αλυσίδα με αφετηρία τη μελέτη των συλλαβών και τους περιορισμούς της συλλαβικής δομής έχει εκφραστεί από παλαιότερα (ενδεικτικά, βλ. Saussure 1985 [1916]: 84). Τα σύμφωνα (όπως άλλωστε και τα φωνήεντα) διακρίνονται όχι μόνον κατά τόπο και κατά τρόπο, αλλά και κατά την αρθρωτική ενέργεια που απαιτείται για την εκφώνησή τους: όσο μεγαλύτερη η αρθρωτική ισχύς τους, τόσο σταθερότερα είναι σε τυχόν μεταβολές. Γνωρίζουμε από φωνητικές αναλύσεις ότι από τα κλειστά σύμφωνα τα άηχα απαιτούν τη μεγαλύτερη αρθρωτική ενέργεια και θεωρούνται τα πλέον ισχυρά και σταθερά σύμφωνα στην κλίμακα αρθρωτικής ισχύος και ακολουθούν τα ηχηρά. Τα άηχα δασέα είναι τα πλέον αδύναμα, ενώ έπονται στην κλίμακα τα τριβόμενα με την εξής σειρά: ημίφωνα, υγρά, ένρινα, ηχηρά τριβόμενα, άηχα τριβόμενα (βλ. ενδεικτικά Straka 1979: 49 κ.εξ., Nespor 1999: 100). Παρατηρείται επίσης ότι τα συμφωνικά συμπλέγματα που βρίσκονται στην αρχή (έμβαση) και στο τέλος (έξοδο) των συλλαβών μιας γλώσσας δεν συνδυάζονται ελεύθερα, αλλά η διαδικασία συλλαβισμού διέπεται από τις αρχές μιας κλίμακας ισχύος ή ηχηρότητας: η μέγιστη ισχύς συμπίπτει με την ελάχιστη ηχηρότητα. Συνεπικουρείται δε από την αρχή της μέγιστης συλλαβικής έμβασης, καθώς επίσης και από την προτίμηση των γλωσσών να επιλέγουν διαδοχικές συλλαβικές δομές, όπου το σύμφωνο στην έξοδο της πρώτης θα ήταν μικρότερης συμφωνικής ισχύος (ασθενέστερο) από το σύμφωνο έμβασης της δεύτερης συλλαβής. Είναι δυνατόν, επομένως, μια γλώσσα να επιλέξει μεταξύ δύο διαφορετικών δυνατών συλλαβισμών εκείνον που δεν προσκρούει στους φωνοτακτικούς περιορισμούς της συγκεκριμένης γλώσσας σε δεδομένο χρόνο.²⁶

Όπως αναφέρει η Μαλικούτη (2001: 396), «σε γλώσσες με διάκριση βραχέων και μακρών φωνηέντων, [...] συλλαβή με μακρό φωνήεν (Φ:) στη ρίμα, [...] μπορεί να είναι ισοδύναμη με συλλαβή που έχει ρίμα με βραχύ φωνήεν + σύμφωνο στην έξοδο (ΦΣ), δηλαδή θέσει μακρά, Φ: = ΦΣ. [...] Αντίθετα, η παρουσία ή όχι συμφώνων στο συστατικό της έμβασης μιας συλλαβής είναι αδιάφορη για την ποσοτική της διάκριση· πρβ. στρό.φικ και ὄ.φικ. [...] Σημειωτέον ότι, εν αντιθέσει με άλλες γλώσσες, μακρό φωνήεν + σύμφωνο, που

²⁶ Ανάλυση των σχετικών θεωρητικών και πρακτικών ζητημάτων στο Nespor (1999: 99-100 και 161 κ.εξ., όπου και βιβλιογραφία).

είναι μια «υπέρβαρη» συλλαβή, είναι ανεκτή στην αττική και στα αρχαία ελληνικά γενικότερα: σκῆπ.τρον, φέρησ.θε». Ωστόσο, σε πολυάριθμες διαλέκτους και στη λακωνική ήδη από τις πρωιμότερες επιγραφές παρατηρούνται γραφές του τύπου *σστ*, *σστθ*: *LSAG* 199, αρ. 7 *Τελέστας* (Mayence, αναθηματική, 600-575(:)), *SEG* 11 1227 *ἀσσκονικτεί* «ἀκονιτί, χωρίς αγώνα»²⁷ (Ολυμπία, αγωνιστική, 550-525(:)), *SEG* 11 639 *Ἀριστοτε[λ---, χαγημισσ[ρατο--* (Σπάρτη, κατάλογος ονομάτων, 5ος-4ος αι.).²⁸ Τα παραδείγματα αυτά υποδηλώνουν ότι η αρχικά ετεροσυλλαβική ακολουθία *σ.θ* [s.th] πρβλ. αττ. *φέρησ.θε* (Μαλικούτη 2001: 396 κ.εξ.) εξελίσσεται, σε μεσαία θέση,²⁹ σε ταυτοσυλλαβική δηλαδή *.σθ* /*.stħ*/ (στην πραγματικότητα *σ.σθ* [s.stħ]), ικανοποιώντας έτσι τη φυσική τάση των γλωσσών για ανοικτές συλλαβές. Αρχικά τουλάχιστον η μεταβολή αυτή θα αφορούσε κείμενα που προσιδίαζαν στον προφορικό λόγο (ιδιωτικού χαρακτήρα επιγραφές), πρβλ. την κωμωδία έναντι της τραγωδίας (Μαλικούτη 2001: 397). Αυτή η ανασυλλαβοποίηση θα ήταν η απαρχή εξελικτικών φαινομένων όπως η αρθρωτική αποδυνάμωση του συριστικού πριν από τα εξακολουθητικά σύμφωνα³⁰ και πριν από τα δασέα κλειστά σύμφωνα που, όπως είδαμε, θεωρούνται τα πιο ασθενή από τα κλειστά σύμφωνα, άρα τα πλέον επιρρεπή σε μεταβολές.

Πράγματι, στη λακωνική σώζονται γραφές που υποδηλώνουν αλλαγές στην υπόσταση του συριστικού [s] /- [m], [l] [h] κ.ά. στο εσωτερικό (σύνθετης) λέξης, αλλά κυρίως ως φαινόμενο συνεκφοράς με χαρακτηριστικά τα παρακάτω παραδείγματα: *-σμ-* > *-ρμ-*: *LSAG* 198, 6 *Θιοκορμίδας*, αττ. *Θεοκοσμίδης* (Ιερό ΑΟ, ανάθημα, 6ος αι.), *IG* 700 όπου, σε ορόσημο του του βου αι. από σπαρτιατικό ιερό του Διός, σώζεται ο τύπος *Διοηκέτα* (< *Διός ηκέτα, αττ. *Διὸς Ἰκέτου*) με το ληκτικό -ς να αφομοιώνεται στο επόμενο δασύ, δηλαδή *-ς# h* > (*h*)*h* (βλ. Masson 1993: 235-236), *LSAG* 201, 49 *τοιακεδαιμονίο[ις]* «τοῖς Λ.» (Ολυμπία, 490(:)) και *IvO.8 ἔλακεδαίμονα* «ἐς Λ.» (Ολυμπία, 316), όπου *-ς# λ* > (*λ*)*λ*, πρβλ. τη μεταβολή /*s*/ > [*h*], από τον 6ο αι. (βλ. 2.2.4. i).

Ανάλογο παράδειγμα πρώιμης αφομοίωσης του συριστικού /*s*/ στο επόμενο κλειστό δασύ /*th*/ θα ήταν και η περίπτωση του *σθ* > *θθ* στο απαρέμφοτο *ποιεῖ(θ)θαι*, πρβλ. την ανάλογη αφομοίωση του **-σχ-* > *-χχ-* (με γραφή *κχ*) που σώζεται στη γλώσσα του Ησύχιου, *αἰκχούνα*· αἰσχύνη. Έχουμε επομένως τη δυνατότητα να εξηγήσουμε την πρώιμη αφομοίωση του συριστικού /*s*/ στο επόμενο κλειστό δασύ /*th*/ στην ακολουθία *σθ* /*stħ*/ > *θθ* /*thth*/ με το απαρέμφοτο *ποιεῖ(θ)θαι*. Όμως, ποια θα ήταν η φωνολογική αξία της ακολουθίας *-θ(θ)αι*; Γραφές της αρχαίας Ελληνικής όπως *Σαπφώ*, *Βάκχος* κ.ά. (για την Αττική, βλ. Threatte 1980: 541 κ.εξ.), επιβεβαιώνουν το βασικό κανόνα της γενικής φωνητικής,³¹ που υπαγορεύει ότι στα διπλά δασέα σύμφωνα το πρώτο χάνει τη δασύτητά του και προφέρεται όπως το αντίστοιχο άηχο κλειστό. Μπορούμε, έτσι, να αποδώσουμε αναλογικά τη φωνητική αξία της

²⁷ Βλ. *DELG* s.v. *ἀκονιτί*.

²⁸ Για την Αττική, βλ. Teodorsson (1974: 231, Variation 179), Threatte (1980: 527 κ.εξ.). Για το σύνολο των διαλέκτων, βλ. Méndez Dosuna (1986: 378-379, 381).

²⁹ Για τα αρκτικά συμφωνικά συμπλέγματα αυτού του τύπου, πρβλ. την παρατήρηση της Μαλικούτη (2001: 398): «Σύμφωνα στην αρχή λέξης, που η απόσταση ηχητικότητας αποκλείει τον συλλαβισμό τους στην θέση της έμβασης, συλλαβίζονται σε μια ειδική «εξωσυλλαβική» θέση. Αυτό εξηγεί και τη μη αποβολή τους: σ.κεύ.η, π.τε.ρόν. Η εξωσυλλαβική θέση φαίνεται και στη μετρική συμπεριφορά. Μέσα σε φράση σύμφωνα σε θέση αυτή μπορούν να ανασυλλαβιστούν στην έξοδο της τελευταίας συλλαβής προηγούμενης λέξης τρέποντάς την έτσι σε μακρά: τα.σ.κεύ.η > τα.σ.κεύ.η». Πρβλ. επίσης παραδείγματα από τη συλλαβική γραφή της Μυκηναϊκής που ενισχύουν την παραπάνω θεωρητική βάση: *pa-ka-na* /*phasgana*/ = φάσ.γα.να «ξίφη» και *pe-ma* /*sperma*/ σ.πέρ.μα, ενώ ο τύπος *do-so-mo* [*dos.smos*] = δος.σμός «συνεισφορά» θα ήταν πιθανώς σε μεταβατικό στάδιο (τα παραδείγματα από τον Bartoněk 2003: Indices).

³⁰ Κατά τον Straka (1979: 456-457), το *s* αποδυναμώνεται αρθρωτικά σε θέση προ συμφώνου και πράγματι πιο γρήγορα πριν από τα ηχηρά τριβόμενα, τα υγρά και τα ένρινα. Ακολουθούν στην κλίμακα τα κλειστά άηχα δασέα, τα ηχηρά κλειστά και, τέλος, τα κλειστά άηχα σύμφωνα. Πρβλ. το αρχαιότερο φαινόμενο των αναπληρωματικών εκτάσεων που επισυμβαίνουν σχεδόν αποκλειστικά μετά την απλοποίηση μεσοφωνητικών συμπλεγμάτων του τύπου **sm*, **sn*, **sw* κ.λπ.

³¹ Βλ. Lejeune (1972: §59), Μαλικούτη (2001: 395).

ακολουθίας /thth/ ως [tth]. Η γλώσσα *αϊκχούνα*, που είδαμε παραπάνω, με γραφή -κχ- ενισχύει την υπόθεση.

Η κρητική της Γόρτυνας ήταν πιθανότατα σε αυτό το στάδιο των διπλών δασέων όταν μεσολάβησε η εξέλιξη του κλειστού δασέος οδοντικού /th/ σε τριβόμενο [θ] (με γραφή θ). Ο Brixhe (1996b: 93-100, κυρίως 107-109), εκκινούμενος από τους όψιμους τύπους IC I xxvii 2.2 *ψιμένω*, αττ. *φθιμένον* (Ραύκος, 3ος-2ος αι.) και IC VI 196.4 *ψίνοντος*, αττ. *φθίνοντος* (Γόρτυνα, 200-150) κατέληξε στο συμπέρασμα αυτό, παρατηρώντας ότι το σύμπλεγμα φθ θα προφερόταν αρχικά ως [pθh], μετά δε την τροπή του κλειστού δασέος σε τριβόμενο [θ]/[s] θα είχε εξελιχθεί σε [ps], πρβλ. την αξία /ps/ του ψ του αττικού αλφαβήτου. Κατ' αναλογία, η αξία της γραφής θθ στα απαρέμφοτα και στις προστακτικές σε -σθαι/-σθω θα ήταν επομένως αρχικά [tth], μετέπειτα δε [tθ]/[ts].³²

Στο ίδιο στάδιο, ωστόσο, θα βρισκόταν και το προστριβόμενο *[ts], εξέλιξη των συμπλεγμάτων *t(h)j, *k(h)j, *tw, *ts, *ds, το οποίο συνέπεσε, επίσης, γραφικά, από τον 5ο αιώνα, με την ακολουθία θθ (< *sth) και η σύμπτωση αυτή φαίνεται να συνδέεται με την εξέλιξη του αντίστοιχου ηχηρού */dz/ (< *dj, *gj, *j-). Όπως αναφέρουν οι Bile et al. (1984: 181-182), τα προστριβόμενα [ts] και [dz] είχαν παράλληλη εξέλιξη στη βοιωτική, όπου /ts/ > /tt/ και /dz/ > /dd/, αλλά στην πλειονότητα των διαλέκτων παρατηρείται άρση της αντίθεσης λόγω της εξέλιξης των στοιχείων του ενός εκ των δύο φωνημάτων. Στην αττική π.χ. το /ts/ καταλήγει στο /tt/ και το /dz/ συμπίπτει με μετάθεση των στοιχείων του με το /zd/ (< */sd/). Στην διάλεκτο της Ήλιδας το /ts/ εξελίσσεται σε /ss/ και το /dz/ σε /dd/ κ.ο.κ.

Μελετώντας την ενδιάμεση υποθετική εξέλιξη των προστριβόμενων συμφώνων *dz και *ts στην κρητική, ο Brixhe καταδεικνύει ότι μετά την εξέλιξη του /dz/ (γραφή ζ) σε /d(d)/ (κυρίαρχη γραφή (δ)δ),³³ το φώνημα /ts/ βρίσκεται απομονωμένο και συγχέεται με το αποτέλεσμα της ακολουθίας των διπλών θθ (από *sth). Έτσι, οι αιγιματικές γραφές <ζ, τ/ττ, θ/θθ> θα ήταν γραφές οι οποίες θα δήλωναν κατά προσέγγιση το προστριβόμενο [ts] ή [tθ].

Παρόμοια, αλλά συντομότερη, διαδρομή θα πρέπει να υποθέσουμε και για τη λακωνική, παρά το γεγονός ότι στην εν λόγω διάλεκτο τα παραδείγματα είναι ευάριθμα. Μετά τη μεταβολή του προστριβόμενου */dz/ (*dj, *gj, *j) με γραφή <ζ> σε /dd/ με γραφή <-δδ-/Δ->, που σώζεται στα αναθήματα *Δεῦ, ὄπι(δ)δόμ[ενος]*, *ἠυποχάδδην* έναντι του τύπου *χαριζόμεν[ος]* (βλ. 2.2.4. ii), το αντίστοιχο ἄηχο */ts/ (< *t(h)j, *k(h)j, *ts, κ.ά.) βρίσκεται απομονωμένο και συγχέεται με την ακολουθία των διπλών θθ (< *sth), αρχικά με αξία [tθ] μετέπειτα δε (μετά δηλαδή τη μεταβολή /th/ > [θ] > [s]) με αξία [ts]. Το αποτέλεσμα [ts] (< *t(h)j, κ.ά.) υποτίθεται επίσης στην τελευταία συλλαβή του τύπου *θάλαθαν* = *θάλα(θ)θαν* της επιγραφής (1), πρβλ. αττ. *θάλατταν*, ιων. *θάλασσαν*, για τον οποίο προτείνεται η ετυμολόγηση από συμφωνικό σύμπλεγμα *k(h)j (Lejeune 1972: §94 και 98d)· ενισχύεται δε, από τύπους της ανατολικής ιωνικής (πρβλ. *θαλάσσης* κ.ά.), οι οποίοι τον 6ο και 5ο αι. σώζουν αποκλειστικά, αντί του -σσ- (< *k(h)j-, κ.ά.), ένα πρωιμότερο στάδιο εξέλιξης (πιθ. *ts) χρησιμοποιώντας το ιδιαίτερο γράμμα «σαμπ(ε)ί», (Lejeune 1972: §79, σημ. 3b), πρβλ. 2.3.1. τους τ. *θάλαθθαν* και *κῆψῆθθαι* από τη συνθήκη των Γορτυνίων με τους Λαππαίους. Μένοντας στη λακωνική, η αξία [tθ]/[ts] επαληθεύεται επιπλέον και από την ίδια γραφή θ(θ) < -τ# θ- στο σύνταγμα *κα(θ) θάλα(θ)θαν* του κειμένου μας, αντίστοιχο της ιωνικής *κατὰ θάλασσαν* ύστερα από τη γνωστή αποκοπή προθέσεως.

Στη λακωνική, επομένως, όπως και στην κρητική, η πρώιμη αφομοίωση του [s] στο επόμενο δασύ [th] συντέλεσε στη μεταβολή του [sth] > [tth] > [tθ]/[ts] και η μεταβολή προκάλεσε αλλαγές σε ολόκληρο το σύστημα: το παλαιό */ts/ (αττική -tt-) δεν μπόρεσε να διατηρήσει ανέπαφη την υπόστασή του μετά την εξέλιξη του αντίστοιχου ηχηρού */dz/ > /dd/. Ωστόσο, δεν γνώρισε την τύχη του τελευταίου, διότι στηρίχθηκε από το νεότερο /ts/ (<

³² Σημειωτέον ότι η εξέλιξη [tθ] μαρτυρείται επίσης με τη γραφή *tθ* από την ελληνιστική Γόρτυνα: IC IV 162.3.4 *χρήτ/θαι*, *αυτ.5,7 μῆ δέκετθαι* (κανονισμός για το νόμισμα της πόλης, 250-200), κ.α., βλ. και Bile (1988: 141).

³³ Για λεπτομερή καταγραφή όλων των γραφών, βλ. Brixhe (1996b: 99-100).

[tth]) και αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα η ακολουθία *ts* όλων των προελεύσεων να έχει την αξία δύο φωνημάτων (πρβλ. τη μεταβολή /dz/ > /zd/ (< */sd/) της αττικής).

Περαιτέρω, το προστριβόμενο [ts] εξελίχθηκε πιθανότατα σε [ss], αν κρίνουμε από την αναθηματική επιγραφή του 3ου αι. από τη Σπάρτη SEG 40 348.b₁ *κασκευάν* (< *κασσκευάν < *κατοσκευάν < *κατασκευάν), εξέλιξη που ενισχύεται και από μεταγενέστερες επιγραφές της αυτοκρατορικής εποχής (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Πρβλ. το παράδειγμα *καθηρατόριον* = *κατ(α)θηρατόριον* «παιδικός αγώνας σχετικός με τη θήρα» με γραφές < -θθ-, -θ-, -σσ-, -σ-> (Striano 1990: 36-37), περίοδο κατά την οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, αναβιώνει υπό προϋποθέσεις η λακωνική διάλεκτος.

3.2. Η γραφή στ

Η παρουσία παράλληλων απαραιτητικών τύπων σε *-σται*, έναντι του *-(θ)θαι*, μαρτυρούν ασφαλώς εξέλιξη με διαφορετική κατάληξη. Κατά τον Méndez Dosuna (1985: 369 κ.εξ.), η γραφή *στ* (και *σκ*, *σπ*) εμφανίζεται πρώιμα στις ΒΔ διαλέκτους και συνδέεται αφενός με την αλλαγή της συλλαβικής δομής του συμπλέγματος *σθ* (και *σχ*, *σφ*) και αφετέρου με την εξέλιξη των κλειστών δασέων συμφώνων *φ* /ph/, *θ* /th/, *χ* /kh/ σε εξακολουθητικά σύμφωνα. Με άλλα λόγια, η γραφή *στ* αντί *σθ* δείχνει ότι το κλειστό φατνοδοντικό δασύ /th/ αποδασύνθηκε και τράπηκε στο αντίστοιχο κλειστό άηχο [t] σε περιβάλλον έπειτα από συριστικό [s], ενώ στα λοιπά περιβάλλοντα το ίδιο φώνημα εξελίχθηκε σε τριβόμενο ([θ]). Έτσι, το δασύ /th/ διατήρησε τον κλειστό χαρακτήρα του μετά από το τριβόμενο συριστικό με ένα είδος ανομοίωσης (πρβλ. την ίδια μεταβολή στη νέα ελληνική). Κατά τον Méndez Dosuna (1985: 392), το φαινόμενο εμφανίζεται πρώιμα (προ του 675) στη δυτική λοκρική και έκτοτε διαδίδεται σταδιακά σε άλλες γεωγραφικές ζώνες. Στις διαλέκτους που ήδη αναφέρθηκαν μπορούμε να προσθέσουμε την παμφυλιακή, όπου η γραφή *στ* αντί *σθ* (και *σκ/σπ* αντί *σχ/σφ*) μαρτυρείται επίσης από το τέλος του 5ου αι. (πρβλ. *στυλέσται*), τη θεσσαλική από τον 3ο αι. κ.εξ., με παραδείγματα όπως *πρόσταν*, *Όσθιλος* (με αντίστροφη γραφή *σθ* αντι *στ*) και τη μακεδονική (*γενέσται*).³⁴

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην κρητική, όπου το *σθ* σημειώνεται στη Γόρτυνα του 5ου αι. π.Χ., όπως είδαμε, σταθερά ως *θθ* με αφομοίωση, βρίσκουμε μία μόνο φορά τη γραφή *στ* στην ίδια επιγραφή IC IV 79 (περ. 480-450), όπου δίπλα στους απαραιτητικούς τύπους *Φερ]/[γάδδ]εθαι* (στ. 7/8), *πράδ]δεθαι* (στ. 18) απαντά τύπος *[μ]ιστῶι* = *μισθῶι* (στ. 8-9).³⁵ Παρομοίως, στη λακωνική, όπου το σύμπλεγμα *-σθ-* /sth/ των απαραιτητικών υφίσταται επίσης, όπως είδαμε, αφομοίωση του /s/ στο /th/ (με γραφή *-θθ-*) βρίσκουμε παράλληλους απαραιτητικούς τύπους σε *-σται* από τον 5ο αι.: *ἀποστρυθεσται* (2), *χρήσται* (4). Κατά τον Bourguet (1927: 57), ασφαλώς θεωρείται μόνον η εξέλιξη του *θ* σε *σ* «όταν δεν βρίσκεται μετά από *σ*» (τύπος *ἀνέσηκε*) και αποδίδει την κατάληξη *-σται* του *ἀποστρυθεσται* σε ανομοίωση των αλληπάλληλων *θ* («φαίνεται βέβαιον ότι το πρώτο *θ* ανομοίωσε το δεύτερο»). Ο τύπος *χρήσται*, επιπροσθέτως, δεν αποτελεί, κατά τον Bourguet, αντιπροσωπευτικό παράδειγμα, δεδομένου ότι το όνομα του αναθέτη σημειώνεται επανειλημμένως ως *Νικοσθενίδας*. Υποστηρίζει, τέλος, ότι και στην περίπτωση που έχουμε απαραιτητικό η παρουσία του *τ* θα οφειλόταν σε ανομοίωση της δασύτητας.

Εντούτοις, παρά την αραιότητα του υλικού, παρατηρούμε ότι το αποτέλεσμα της εξέλιξης των συμπλεγμάτων του τύπου *(h)j επέδωσε το αναμενόμενο [s] σε αρκτική θέση, το οποίο σώζεται σε ονόματα με πρώτο το συνθετικό *Σα(F)ο-/Σω(F)ι-* > *Σα-/Σω(ι)-* (< *σάFος/σῶFος* < *twə-wo-/*two-wo-· βλ. DELG s.v. *σάος* και *σῶς*, πρβλ. Buck 1955: §41.2

³⁴ Για όλα τα παραδείγματα βλ. Brixhe (1997: 57 και 2006: 60 κ.εξ.).

³⁵ Πρβλ. και την επιγραφή IC II v 1 από την Αξό του 6ου/5ου αι., όπου μαρτυρείται το επίρρημα *ἀμίστος* (ἀμίσθως) και η γενική *μιστῶ*. Αλλού, ο τύπος *μισθός* παραμένει με τη γραφή *σθ*: SEG 27 631 A.11 (περιοχή Λύκτου, περ. 500) *μισθόν* και IC II xii 9 *ἀμισθῆι* (Ελευθέρινα, 6ος-5ος αι.).

και 58b, Lejeune 1972: §100).³⁶ Αντιθέτως, σε μεσοφωνηεντική θέση επιβίωσε ως προστριβόμενο [ts] και έτσι συνέπεσαν, όπως είδαμε, τα παραδείγματα *θάλα(θ)θα* (< *k(h)j) και *ποιε(θ)θαι* (< *sth). Όπως παρατηρεί ο Brixhe (1996: 109), το ίδιο συνέβη ουσιαστικά και με το *sth δεδομένου ότι το σύμπλεγμα αυτό δεν μαρτυρείται σε αρκτική θέση παρά μόνον στη λέξη *σθένος* με τα παράγωγά της. Έτσι, τίποτε δεν μας εμποδίζει να παραβάλουμε το παράδειγμα *παντί σθένει* με το *ποιε(θ)θαι* (1) και το όνομα *Νικοσθενίδας* με το *χρήσται* (4).

Επομένως, οι παράλληλες γραφές -(θ)θ- και -στ- δεν μπορούν να εξηγηθούν παρά ως διαφορετικές ποικιλίες που θα χρησιμοποιούνταν είτε σε διαφορετικές περιστάσεις είτε από διαφορετικούς ομιλητές ή συντάκτες. Η γραφή -(θ)θ- [ts] δεν ισχύει παρά για ένα μόνο μέρος του πληθυσμού και η γραφή *στ* [st] δηλώνει ότι σε ένα άλλο μέρος έχουμε είτε από το στάδιο /sth/ την τροπή του δασέος /th/ στο αντίστοιχο ισχυρότερο κλειστό άηχο [t]³⁷, είτε από το στάδιο /sθ/ διαφοροποίηση των δύο τριβόμενων συμφώνων και την τροπή του [θ] στο αντίστοιχο μη δασύ [t].

Σε κάθε περίπτωση βλέπουμε ότι κατά την εξέλιξη των κλειστών δασέων ο αδύνατος κρίκος είναι το οδοντικό /th/. Η αφομοίωση του /th/ παρατηρείται όχι μόνο μετά από συριστικό -σ-, αλλά και παρουσία άλλων εξακολουθητικών συμφώνων. Για τη λακωνική είδαμε ήδη τον τύπο *Ηιππανσίδας* (3)· σώζεται, ωστόσο, και η αφομοίωση *θλ > (λ)λ* στο ανάθημα του 6ου αι. *SEG* 11 697 *ἄελον Ἀμυκκλ[ι]αίοι* «έπαθλο (αφιερωμένο) στον Απ. Αμυκκλαίο», ενώ δεν θα ήταν άνευ σημασίας και ο ανασυλλαβισμός των συμφώνων -ρθ- στις αρχαϊκές αναθηματικές επιγραφές του 7ου αι. *SEG* 2 67 *Φρο.θασία[ι]* και *SEG* 28 409c *τῶι Φρο.θαίαι*, (Ιερό Αρτέμιδος Ορθίας, περ. 625-600) αντί των επίσης μαρτυρημένων τύπων *LSAG* 198, 1, 2b και 3a *τῶι Φορ.θαία, Φορ.θασία[ι], Τῶι Φορ.θα[ίαι]*, κ.α. Να σημειωθεί, τέλος, ότι στην κρητική Γόρτυνα μαρτυρείται ευκαιριακά (όπως και στην περίπτωση του *στ* αντί *σθ*) γραφή *τρ* αντί *θρ* (Bile 1988: 140-1), παράλληλα με τη γραφή (θ)θ των παρεμφάτων: *IC* IV 51.₁₀ *ὀλέτροι ἐκσόλλυ(θ)θαι = ὀλέθροι ἐξόλλυσθαι* «να αφανιστούν με ὀλεθρο» (αρχές 5ου αι.). Στην παμφυλιακή έχουμε, επίσης, γραφή *τρ* αντί *θρ* από το 1ο μισό του 4ου αι. (Brixhe 1976: 89-91 και 1996: 263).

4. Γραφή και εξουσία

4.1. Οι φορείς της εξουσίας

Αφήνουμε κατά μέρος τη διάκριση μεταξύ Δωριέων και «Αχαιών», για την οποία δεν διαθέτουμε ικανά ερείσματα πλην ελαχίστων αρχαιολογικών (Cartledge 1979: 65 κ.εξ.) και γλωσσικών ενδείξεων, που παραδοσιακά θεωρούνται κατάλοιπα γλωσσικού «αχαιϊκού» υποστρώματος: μεταξύ άλλων, ο δωρικός τύπος *Ποτειδᾶν*, -ἄνος μαρτυρούμενος από τις πρώτες επιγραφές αποκλειστικά με τη μορφή *Ποχοιδᾶν*, τόσο στη Σπάρτη όσο και στην «περιοικίδα» (κυρίως στο Ιερό του θεού στο Ταΐναρον)³⁸ –αν βεβαίως δεν αποτελεί νεότερη επιρροή του τύπου *Ποσοιδᾶν* της αρκαδικής–, και η αποκοπή προθέσεων όχι μόνον προ οδοντικών του τύπου *ποτ(ι) τὸν πόλεμον* κ.λπ., όπως σε άλλες δωρικές διαλέκτους, αλλά και

³⁶ Ο τύπος *Σαο-* > *Σα-* (με υφαίρεση, δεδομένου ότι δεν σώζεται συναίρεση του τύπου *αο > ā* στη λακωνική) μαρτυρείται στις επιγραφές *LSAG* 201, 44 *Σάμων* (Σπάρτη [Ακρόπολη], κατάλογος ονομάτων, περ. 500) και *SEG* 40 348.b₃ *Σάων* (Σπάρτη, τέλη 3ου αι.). Ο τύπος *Σω(F)ο-* > *Σω-* (με υφαίρεση ή συναίρεση) σώζεται στις επιγραφές *LSAG* 200, 25 *Κόρας Σοτίας = Σώτειρας(;) (περ. 525(;)), LSAG* 200, 8 *Σόφορτος* (Vulci, περ. 570-560), *IDélos* I, 87 β.₁₃ *Σολόγας*, ενώ απαντά και παράλληλος τύπος σε *Σω(F)ι-> Σωι-* στις επιγραφές *SEG* 11 74 *Σοιχίς = Σωιχίς(;) (Ιερό ΑΟ, 6ος αι.), SEG* 11 926 *Σοιτίος = Σωιτίος(;) (Γύθειο, 5ος αι.), SEG* 40 348b.₂ *Σοίων < *-ωι-* (Αφισιό, 3ος αι.). Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. *HPN*: 396-397, 408, 413, 415-416.

³⁷ Βλ. Méndez Dosuna (1985: 351 κ.εξ.), όπου και βιβλιογραφία.

³⁸ Πρβλ. *SEG* 11 692 *Ποχοιδᾶνος < *-ᾶο* (Αμύκλες, 6ος αι.)· *IG* 213._{σποράδην} *Ποχοίδαία* «γιορτή προς τιμήν του Π.», πρβλ. Πανσ. III 22, 3 και IV 3, 1· *SEG* 11 955 *Ποχοιδᾶνι* (Ταΐναρον)· *IG* 1228.₂ *τοῖ Ποχοιδᾶ[νι]* (Ταΐναρον)· *IG* 1230.₄ *τοῖ Ποχοιδᾶνι* (Ταΐναρον)· *IG* 1231.₄ *τοῖ Ποχοιδᾶ[νι]* (Ταΐναρον)· *IG* 1232.₂ *τοῖ Ποχοιδᾶ[νι]* (Ταΐναρον), πρβλ. *SEG* 40 356, *SEG* 53(1) 381.

προ χειλικών συμφώνων, όπως στην αρχαϊστική επιγραφή IG 1361.1 Διός Κα(β)βάτα (Θαλάμες, ιερός νόμος, αρχές 5ου αι.), πρβλ. Διός Καταιβάτου (Solmsen 1907: 329-338).

Η δομή της κοινωνίας των Λακεδαιμονίων ήταν ασφαλώς πολυσύνθετη και, κατά την κρατούσα άποψη, απαρτιζόταν από τρεις σαφώς διακριτές κοινωνικές ομάδες: Σπαρτιάτες, περιοίκους και ειλώτες. Όπως παρατηρεί η Mossé (1977: 121-124), την περίοδο που μας ενδιαφέρει (5ος-4ος αι.), οι περιοίκοι δεν διαφοροποιούνται από τους Σπαρτιάτες με όρους εθνικούς (Δωριείς και μη Δωριείς). Αντιθέτως, συμμετέχουν στις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Σπαρτιατών και το γεγονός αυτό δεν θα ήταν άνευ σημασίας στη δημιουργία μιας κοινωνικής ελίτ περιοίκων με πλούτο και κοινωνική καταξίωση (βλ., επίσης, Rolley 1977: 125-140). Εξάλλου, αν λάβουμε υπ' όψιν όρους που διασώζουν φιλολογικές πηγές (νεοδαμώδεις, μόθακες, υπομείονες κ.ά.³⁹), οι τρεις σαφώς διακρινόμενες τάξεις θα διακρίνονταν σε περαιτέρω διαβαθμίσεις με ανάλογες οικονομικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Το γεγονός δε ότι υπήρχαν οικόσιτοι δούλοι (Ducat 1990b: 189) που ασχολούνταν με την αγωγή των παιδιών και των εφήβων ενισχύει την άποψη ότι η παρουσία ειλώτων στην Σπάρτη είναι πολύ πιθανή (Ducat 1990b: 54 και 167-168). Κατά τον Ducat (1990b: 189), ειλώτες ζούσαν επίσης στην περιοικίδα χώρα, ενώ βάσει μιας σειράς αναθέσεων ή/και απελευθερωτικών πράξεων (IG 1228-1233), που βρέθηκαν στο ιερό του Ποσειδώνα στο ακρωτήριο Ταίναρο (Ducat 1990a: 173-193), δεν αποκλείει την ύπαρξη ωνητών δούλων στις περιοικίδες πόλεις. Σε σύγκριση με άλλες επιγραφές του ύστερου 5ου αι. (IG 1 και IG 213, I.Délos 87) χρονολογεί τις πράξεις μεταξύ των ετών 420-340 π.Χ.⁴⁰ και υποστηρίζει ότι, με εξαίρεση τον Ηπειρώτη Αίσχρίονα (IG 1231, στ. 3 Απειρώτας), οι λοιποί αναθέτες ήταν Λακεδαιμόνιοι και πιθανότατα περιοίκοι. Δεδομένου μάλιστα ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι χορηγούνταν ανάλογα προνόμια στους ειλώτες, παρατηρεί ότι τίποτε δεν μας δείχνει ότι οι συγκεκριμένοι δούλοι ήταν ειλώτες (Ducat 1990b: 25-26). Σε αυτό τον ακολουθεί και ο Mylonopoulos (2003: 237, 351) στη μελέτη του σχετικά με τη λατρεία του Ποσειδώνα στην Πελοπόννησο, στην οποία συμπεραίνει ότι στις παραπάνω επιγραφές δεν έχουμε να κάνουμε αποκλειστικά με ειλώτες αλλά και με ωνητούς δούλους, τους οποίους οι περιοίκοι αφιερώνουν στον Ποσειδώνα για να υπηρετούν το θεό και έτσι η ιδιοκτησία του δούλου μετακυλιέται στη θεότητα. Συγκρίνοντας επίσης τα ονόματα των αναγραφόμενων εφόρων με ονόματα εφόρων από σύγχρονες επιγραφές της Σπάρτης, ο Ducat (1990a: 187) υποστηρίζει ότι οι έφοροι των κειμένων αυτών δεν θα ήταν Σπαρτιάτες, αλλά πιθανότατα τοπικοί αξιωματούχοι που κατοικοέδρευαν στις περιοικίδες πόλεις.

Από γλωσσικής απόψεως, ούτε τα ονόματα των κυρίων ούτε τα ονόματα των δούλων (Κλεογένης, Ηρακλήιδας, Νικαρχίδα κ.ά.), δηλώνουν «ταξική» διαφοροποίηση,⁴¹ ενώ το θεωνύμιο μαρτυρείται, όπως αναφέρθηκε, με το λακωνικό τύπο Ποιοιδᾶν, όπως άλλωστε απαντά ανεξαιρέτως και στις επιγραφές της Σπάρτης. Το γεγονός ότι οι περιοίκοι διέθεταν πιθανώς δούλους ενισχύεται και από την επιγραφή (2) περί του καταλογισμού της πράξης του παράνομου λιθοτομείν (στ. 5). Κατά τον Σκιά (1892a: 190), ο οποίος παραβάλλει την επιγραφή με ανάλογου περιεχομένου κρητικές επιγραφές, δεν φαίνεται απίθανο ότι γίνεται διάκριση της περίπτωσης κατά την οποία η απαγορευμένη πράξη θα είχε διαπραχθεί από δούλο που τελεί υπό την εξουσία του κυρίου του και λαμβάνεται ιδιαίτερη μέριμνα για την περίπτωση αυτή (βλ. και Cartledge 1979: 154-155). Υπάρχουν επομένως ενδείξεις ότι οι περιοίκοι δεν θα ήταν στο βαθμό που πιστεύουμε στο περιθώριο, αλλά ορισμένοι τουλάχιστον θα είχαν σχετική οικονομική αυτονομία και ενεργό ρόλο στη διοίκηση σε τοπικό επίπεδο.

³⁹ Rusé (1994: 297-310). Για την ιεραρχία στις τάξεις των ειλώτων, βλ. Ducat (1990b: 164) και Cartledge (1979: 138 κ.εξ.).

⁴⁰ IG 1228 περ. 420-410. 1230, περ. 380. 1232, περ. 375-370. 1229 και 1231 περ. 365. 1233 περ. 359-340(;).

⁴¹ Πρβλ. το όνομα της «βασιλικής» Κυνίσκας IG 1564a και το αρχαϊκό όνομα SEG 2 73 Κόπρις ενός Σπαρτιάτη αναθέτη στο «αριστοκρατικό» ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, βλ. σχετικά Boring (1979: 14-15).

4.2. Η χρήση της γραφής και το κράτος

Οι πληροφορίες που προέρχονται κυρίως από την αρχαία γραμματεία είναι αποσπασματικές και συχνά αντικρουόμενες, ενώ δεν παραλείπουν να τονίζουν την πρωταρχική επιδίωξη του κράτους της Σπάρτης για αδιαφάνεια και μυστικότητα (Θουκυδίδης, V, 68, 2 *τῆς πολιτείας τὸ κρυπτόν*). Σύμφωνα με την Thomas (2001: 158-159): «η πόλη της Σπάρτης ασκούσε τρομερή στρατιωτική εξουσία και επιρροή για αιώνες, αξιοποιώντας τη γραφή με τρόπο που δεν έχει σχεδόν καθόλου αφήσει ίχνη. [...] Δεν διέθετε γραπτούς νόμους και έκανε χρήση λιγοστών μόνο εγγράφων πάσης φύσεως. [...] Ορισμένοι άλλοι Έλληνες θεωρούσαν (λανθασμένα) ότι οι Σπαρτιάτες ήταν αγράμματοι. Δεν είχαν όμως αμφιβολία σχετικά με τη δύναμη της Σπάρτης». Πράγματι, η Σπάρτη φαίνεται ότι δεν έκανε χρήση γραπτών νόμων (πρβλ. Πλούτ., *Λυκ.*, 13 *μὴ χρῆσθαι νόμοις ἐγγράφοις*), ενώ αντιθέτως υπήρχε παράδοση στην απομνημόνευση και στην απαγγελία των νόμων (βλ. Piccirili 1981: 7-14, Thomas 2001: 158-159). Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, «δημόσια αξιοποίηση της γραφής γινόταν μόνο με την καταγραφή διεθνών συνθηκών, ενώ εξέλιπαν τα αρχαία» (Thomas 2001: 164-165). Αυτή η περιορισμένη χρήση του γραπτού λόγου είχε αντίκτυπο στα ελάχιστα δημόσια κείμενα που διαθέτουμε. Δεν είναι τυχαίο ότι κατά τη διάρκεια της διαλεκτικής περιόδου, η συνθήκη συμμαχίας Λακεδαιμονίων και Αιτωλών (1), καθώς και η στήλη IG 1 (βλ. Ματθαίου & Πίκουλας 1989 [1991]: 77-124, πίν. 12-23), στην οποία αναγράφονται συνεισφορές (σε χρήματα ή είδος) από πόλεις και ιδιώτες υπέρ των Λακεδαιμονίων για τις ανάγκες του πελοποννησιακού πολέμου,⁴² είναι από κοινού, με την αποσπασματική IG 219 συνεισφορές(;) και την *IDélos* I, 87 περί της ασυλίας του ιερού της Δήλου, τα μοναδικά δείγματα αμιγώς δημοσίων επιγραφών που διαθέτουμε από τη Σπάρτη (βλ. LSAG 201, 49 και IG 1563).⁴³

Στις παραπάνω δημόσιες επιγραφές μπορούμε να ενσωματώσουμε καταλόγους ιερέων και δημοσίων λειτουργών (Thomas 2001: 82), αναθήματα της πόλεως των Λακεδαιμονίων στα πανελλήνια ιερά, κυρίως της Ολυμπίας,⁴⁴ επιγραφές Σπαρτιατών πεσόντων με την αναγραφή *ἐν πολέμοι* (βλ. κυρίως την επιγραφή IG II² 11678, που βρέθηκε στον Κεραμεικό της Αθήνας, και επίσης τις IG 701, 702, 1124) ή αγωνιστικές επιγραφές (βλ. την περίφημη επιγραφή IG 213 με την απαρίθμηση των νικών του Δαμώνονος), που εκπροσωπούν τη μεγάλη αγωνιστική παράδοση ενός κράτους που προωθεί και χαράζει τις νίκες της «άρχουσας» τάξης (Hodkinson 1999: 147-187, κυρίως 156 και 161). Τέλος, οι αναθέσεις ή απελευθερωτικές πράξεις, που είδαμε παραπάνω, θεωρούνται επίσης κείμενα τρόπον τινά επίσημα, διότι υπαγορεύονται από τη διοίκηση του ιερού του Ποσειδώνα στο Ταίναρον (βλ. και Guarducci 2008: 409 και σημ. 3).

Όπως ήδη έχει τονίσει ο Bourguet (1927: 19-20), μελετώντας σειρά δημοσίων και ιδιωτικών λακωνικών επιγραφών, οι Λάκωνες δεν ενδιαφέρονταν να καθιερώσουν ένα τυποποιημένο σύστημα ορθογραφίας, ακόμη και στην περίπτωση δημοσίων κειμένων, ούτε εφάρμοζαν αυτό που ονομάζουμε σήμερα γλωσσική πολιτική. Πράγματι, τηρουμένων των αναλογιών, οι γραφηματικές αποκλίσεις φαίνεται να μη διαφοροποιούνται σημαντικά από αυτές των ιδιωτικών επιγραφών, πρβλ. τη συνθήκη (1). Το ψήφισμα της Δήλου, το οποίο καταγράφει την αναγνώριση της αυτονομίας των ιερών του νησιού από τους Σπαρτιάτες, είναι χαρακτηριστικό της ιδιάζουσας δημόσιας «στάσης» των Λακεδαιμονίων έναντι της γλώσσας τους. Η επιγραφή χρονολογείται μεταξύ των ετών 403 και 398 π.Χ. Στην πλευρά a (στ. 1-10) χρησιμοποιείται λακωνικό αλφάβητο και διάλεκτος με ικανούς αρχαϊσμούς (a.₁₋₇

⁴² Με διαλεκτικά χαρακτηριστικά του τύπου *ἔδον τοῖ [...] τοῖς Λακεδαιμονίοις, ὁ Δεῖνα ἔδοκε, τετρακατίος δαριχός* (= τετρακοσίους δαρεικούς), *ἀργυρίο F(ί)κατι μνᾶς* «εἴκοσι ἀργυρές μνες», *πο(τ)τὸν πόλεμον, τετράκιν κ.ά.*

⁴³ Για μια σύντομη αλλά περιεκτική μελέτη αυτών των επιγραφών, βλ. Ματθαίου (2006).

⁴⁴ Βλ. LSAG 201, 49 [*Δέζ]ο Φάν[α]ξ Κρον[ί]δα[ι] Δεῦ Ὀλύμπιε ηιλέFo[ι θυ]μῶι τοῖ(λ) Λακεδαιμονίο[ις]* (Ολυμπία, περ. 490(;)) και IG 1563 [*τ]οῖ Σπαρτιᾶτα[ι - - Διὶ Ὀλυ]νπιοὶ ἀν[έθεν]* (Ολυμπία, 6ος-5ος αι.).

Θιός/ηιάλε τὰ τέλη τῶν Λακεδαιμονίων ἐς Δᾶλλον κα(τ)τὰς συνθέκας κ.λπ. «Εστάλησαν οι ἄρχοντες των Λακεδαιμονίων στην Δήλο κατά τις συνθήκες»). Αντιθέτως, στην πλευρά b το ζήτημα περιπλέκεται: το πρώτο μέρος της στήλης (στ. 1-6) είναι γραμμένο σε λακωνικό αλφάβητο και διάλεκτο (b.2-5 - - -NI-- / [.]ν καὶ θ[υδῶ?]/[ν] καὶ ναFῶ/ν και τῶν χ/ρεμάτων τῶν τῶ θιῶ «...και (των προσφορών(;)) και των ναών και της παρουσίας του θεού»), ενώ στους στίχους 7-16 σημειώνεται σε ιωνικό αλφάβητο το όνομα των δύο βασιλέων (b.7-8 *Ἐβασίλευον/Ἄγις, Πausανίας*) και των πέντε εφόρων της Σπάρτης, καθώς επίσης και το όνομα του ενιαύσιου ἄρχοντα της Δήλου (b.15-16 *ἐν Δήλοι ἤρχεν/[Α]νδ[ρόδικ]ος(;)»). Η διάλεκτος των στίχων αυτών είναι επίσης η ιωνική πλην των ονομάτων των πέντε εφόρων, που ακολουθούν τη λακωνική εκφορά: b.9-14 *Ἐφοροι ἦσαν/Θυιωνίδας/Ἀριστογενίδας /Ἀρχίστας/Σολόγας/Φεδίλας.**

Η πρακτική αυτή δεν είναι χωρίς προηγούμενο. Όπως ήδη έχει παρατηρήσει ο Bourguet (1927: 38, αρ. III., Meiggs-Lewis 1988: 27), ο σπειροειδής κίονας, ανάθημα των Ελλήνων για τη νίκη κατά των Περσών μετά τη μάχη των Πλαταιών, που στήθηκε στους Δελφούς το 479-478 (Πaus. I, 13, 9) είναι γραμμένος σε μη λακωνική διάλεκτο και με γράμματα του φοκικού αλφάβητου (πρβλ. LSAG 187), παρά το γεγονός ότι οι Λάκωνες ήταν πιθανότατα υπεύθυνοι για την ανάθεση, δεδομένου ότι το όνομά τους εμφανίζεται πρώτο στον κατάλογο των συμμετεχόντων πριν ακόμη και από αυτό των Αθηναίων.

4.3. Γραφηματικές αποκλίσεις και αρχαϊσμοί

Η ανασκόπηση των διαλεκτικών κειμένων επιτρέπει συμπληρωματικές επισημάνσεις. Οι αρχαϊκές επιγραφές διακρίνονται από αμελή χάραξη και αδέξια γραφή,⁴⁵ επικαλύψεις γραμμάτων και συντομογραφίες (πρβλ. IG 224 *ΑΡΤΑΜ = Ἀρτάμιτος(;) (Σπάρτη, πλησίον Μενελαίου, περ. 600-550(;)), LSAG 199, 9, πίν. 35 Ἀ]μυκλαίο]ι⁴⁶ (Αμύκλαιο, περ. 600-550 (;)), ABSA 30 (1928-1930): 250-251, αρ. 26, 1-11, 14, 22, εικ. 6 και 249-250, εικ. 5, 5 *Α = Ἀθαναία(;) και FEP = Φεργάνα⁴⁷ (Ιερό Αθηνάς Χαλκιοίκου, 5ος αι.(;)), που ενδεχομένως υποδηλώνουν την προσπάθεια «ολιγογράμματος» ανθρώπων να χαράξουν ταπεινά αναθήματα και κωδικοποιημένα σύμβολα του τύπου Η/ΚΚΚΚΚΚΚΚ (Ιερό Αθηνάς Χαλκιοίκου, 5ος αι.), επιγραφή η οποία, κατά τον Boring (1979: 11 και 112, αρ. 181), δηλώνει την αριθμητική ένδειξη ποσότητας ίσης με 8 κ(οτύλες).**

Χαρακτηριστικό του γεγονότος ότι οι Λάκωνες δεν ακολουθούσαν μια μορφή πρότυπης γλώσσας είναι οι αρχαϊσμοί, οι γραφηματικές αμφισημίες και οι συχνές ορθογραφικές αποκλίσεις. Το θεωνύμιο της Αρτέμιδος Ορθίας π.χ. σώζεται ήδη από τον 7ο έως τον 3ο αι. με τις ακόλουθες μορφές: *Φορθασία* (δισ), *Φορθά*, *Όρθία*, *Φορθεία*, *Φροθαία*, *Φροθασία*[ι], *τᾶι Φορθεία*, *Φωρθεία*, *Βωρθεία*, κ.ά., πρβλ. και μγν. τύπους όπως *Βωρθέα*, *Όρθέα*, *Βορ(θέα)*, *Βωρσέα* (SEG 46 393). Σώζονται επίσης θεωνύμια άγνωστα από άλλες πηγές όπως η *Αριοντία* (IG 213.⁴⁰ *κέν Ἀριοντίας*) και επιβεβαιώνονται ονόματα γιορτών, που μέχρι πρότινος ήταν γνωστές μόνον από λεξικογραφικά σχόλια ή από αρχαίους συγγραφείς, όπως η *συρμαία* (IG 222.7, Ησύχ. βλ. λ.), τα *Λιθέθια* (IG 213.⁵⁴ Στ. Βυζάντιος, λ. *Λιθήσιος*), τα *Ἐλευθύνια* (αυτ.³¹, Ησύχ. λ. *Ἐλευσίνια*, πρβλ. Πaus., III 20, 5), τα *Ποηοίδα*, τα *Μαλεάτεια* προς τιμήν του (Απόλλωνος) Μελεάτα (αυτ.⁵⁷, πρβλ. IG 927 *τῶι Μαλεάτα*. Πaus., III 12, 8) κ.ά. Συμβαίνει επίσης νέο επιγραφικό υλικό να επιβεβαιώνει πληροφορίες γνωστές από έμμεσες πηγές, πρβλ. το ανάθημα στον Θεό Πάρπαρο, που λατρευόταν στο ομώνυμο

⁴⁵ Ετσι εξηγούνται κατά πολύ διαφοροποιημένες αναγνώσεις από διαφορετικούς εκδότες. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα όπου για την ίδια επιγραφή βρίσκουμε το όνομα ΑΧΡΑΔΑΙΟΣ ή ΑΧΡΑΔΑΤΟΣ (Hondius & Woodward στο ABSA 24 1919-1921: 103, 26) και ΑΥΤΑΡΕΤΟΣ(;) (Jeffery στο LSAG 198, 3 (b), πίν. 35, βλ. και 189, σημ. 1).

⁴⁶ Με επικάλυψη των γραμμάτων κόππα και κάππα, βλ. LSAG 199, 9, πίν. 35.

⁴⁷ Βλ. επίσης, SEG 1 82 *[Fε]ργαναν* (Αμύκλες, ανάθεση, 5ος αι.). Για το ιερό της Αθηνάς Εργάνης, βλ. Πaus., III 17, 4 και την επιγραφή *Fouilles des Delphes* II, 3, 50 *Ἀθάναι Φαργάναι καὶ Ἀθάναι Ζοστέραι.*

όρος της Κυνουρίας (*Horos* 1992-1998: 560, *ηλικίς/άνεθεκε/Παρπάρο(ι)*, τέλος βου αι.), που φώτισε τη γιορτή *IG* 213.^{44.63} *Παρπαρόνια* και τη γλώσσα *Πάρπαρος* του Ησύχιου σχετικά με τις γιορτές που λάμβαναν χώρα εκεί, ενώ η επιγραφή *LSAG* 447, 51a *ηβακίνθιοι άνεθεν αίται άγροίκο(ι)* του 500-475(;) από τις Αιγίες (πλησίον του Γυθείου) επιβεβαιώνει την λ. *άιτης* του Ησύχιου.

Μαρτυρούνται ακόμη «λακωνικά» θεωνύμια του τύπου *Ποηοιδᾶν*. Η *Έλευθία/Έλευσία*, αττ. *Είλειθια* σε επιγραφές από το Ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας των ετών 625-600(;) (*LSAG* 447, A), ο Γαιήοχος με τη μορφή *IG* 213.⁹ *έν ΓαίαΦόχο* (Ησύχ. λ. *Γαϊήοχος*: Πανσ., III 20, 2 και III 21, 8), ο *Αίγλαπιός* (και *Άγλαπιός*) «Άσκληπιός» στο ψήφισμα του 242 *SEG* 12 371 *Αίγλαπιῶ*. Σώζονται επιπλέον προσωνόμια θεών όπως ο δωρικός (Απόλλων) *Κάρνειος* στην επιγραφή *IG* 222.¹ *Αίγλάτας τοι Καρνείο[ι]* (Ησύχ. λ. *Καρνεάται* και Πανσ., III 13, 3-5.), ο *Άπέλον Προστατέριος* (Ησύχ. λ. *Προστατήριος*, Πανσ. III 22, 7) στην ανάθεση *LSAG* 447, E από τις Γερόνθρες, ο *Ζευς Τεράστιος* και ο *Ζευς Τέλειος* στις αναθηματικές επιγραφές *IG* 1154 από το Γύθειο και *SEG* 2 166 από τις Γερόνθρες, η (Άρτεμις) *Λιμνᾶτις* στις αρχαϊκές επιγραφές (περ. 550-525(;)) *IG* 1497 από τις Λίμνες και *IG* 225 και 226 από το Μυστρά κ.ά.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται αρχαϊσμοί, όπως η μαρτυρία του μεσοφωνηεντικού δίγαμμα στους άπαξ απαντώμενους τύπους *LSAG* 446, 3a και 448 *Φελέγγαι/Μενελάφο*. (Μενελάιον, περ. 675-650(;))⁴⁸, *IDélos* I, 87a.₃₋₄ *ναΦῶν*, *LSAG* 201, 49 *ηιλέφο[ι] θυμοῖι = ιλήφοι (DELG s.v. ἴλαος)* και ο όρος *όΦά* «κώμη» στην επιγραφή Van Effenterre & Rusé 1994: 277, 67.₄ *πεδ'όΦᾶς Άρκάλον*, πρβλ. μτγν. *IG* 26.₁₅ *ώβά*. Μαρτυρείται εξάλλου αρχαϊκός τύπος 720.4-5 *ηυιός* έναντι του νεότερου *ηυιός* (αργότερα και *υός!*), τύπος *άπόναφε(;) με την εύθραυστη σημασία «fecit» κατά τον Roehl (IGA 61α) ενός ρήματος *πονάω, αρχαϊκός τύπος *σᾶφο- (βλ. 3.1.) στο σύνταγμα *SEG* 11 666 (6ος αι.) *σ]αφοσειε ηοικατ[ε--(?) «salvum me domum reportet»*,⁴⁹ ο τύπος *ένυμα* «όνομα», αποκλειστικά ως συνθετικό ονόματος *Ένυμακρατίδας* (Masson 1986: 136), όνομα *LSAG* 447, F *Άμεύηιππος* (περ. 500) από δωρικό μέλλοντα του ρήματος *άμεύομαι (πρβλ. 1.1. ανάλογο παράδειγμα από την κρητική), δωρικός τύπος *IG* 213.^{σποράδην} *κέλεξ* = κέλης «άλογο αγώνων», αρχαϊστική κατάληξη *-τηρ* στον αδάσυντο τύπο *IG* 937 *Μένανδρος/Άρμοστήρ/Τινδαρίδαις* (Κύθηρα, ανάθημα, 4ος αι.), ο αόριστος *IDélos* I, 87.a₂ *ηιάλε* [hiále:] < *ιάλλω* «αποστέλλω» (*DELG* s.v.), πιθανός τύπος υποτακτικής *λη(ι)*, βλ. επιγραφή (3), ο όρος *σνεφορεύοντα*, βλ. επιγραφή (4).*

Άξια μνείας είναι, επίσης, τα ονόματα με αρχαϊκή ονομαστική σε *-όι*, π.χ. στις επιτύμβιες επιγραφές *IG* 713, 714 κ.ά. με τον τύπο *λεχόι* (Δελλή 2009), οι δωρικοί αρχαϊκοί αόριστοι *IG* 1.^{σποράδην} *έδον*, *LSAG* 447, 51a *άνεθεν*, πρβλ. *LSAG* 447 H *άνεθεν* (Δελφοί, 6ος αι.), το αριθμητικό *IG* 222.₂₋₃ *πεν/πάκι* = πεντάκις και η απρόβλεπτη χρήση δυϊκού αριθμού του τύπου *έπάκοος* «μάρτυρας» στις επιγραφές *IG* 1228 και 1231 *έπάκο* (πρβλ. *IG* 1233 *έπάκω*) αντί του αναμενόμενου *IG* 1230 *έπακόω*. εντούτοις, στην επιγραφή *IG* 1232 διακρίνεται αναλογικός δυϊκός (κατά τα αθέματα ονόματα) *έπάκοε*, πρβλ. και *IG* 1.₈ *δύε* (Chantraine 1998: 184). Στη συνηρημένη ονομαστική ενικού ονομάτων σε *-κλῆς*, *IG* 981 *Μενεστικλῆς/τόι Άπέλονι α = άνεθεκε* (Ιερό Απόλλωνος Υπερτελεάτα, ανάθημα, 6ος-5ος αι.), *IG* 704 *Νικαηικλῆς* (Κεφαλάς, επιτύμβια, 4ος αι.) κ.ά., αντιπαρατίθενται οι ασυναίρετοι τύποι, βλ. Boring (1979: 111, 57) *Άθαναίαι άνεθεκ' Ένπεδοκλέες άν/έθεκε* < *-ής (Ιερό Αθηνάς Χαλκιοίκου, 5ος αι.), *LSAG* 447, 62a *Ηποκλέες Λακεδαιμόνιος* (Θεσπίες, επιτύμβια, 375(;)), πρβλ. και την ονομαστική πληθυντικού ονομάτων σε *-εύς*, *SEG* 40 348.a₁ *τοί Κονοηούρες* < *-ῆς (Αφισιό, ανάθημα, 3ος αι.).

Η δασύτητα εξάλλου σώζεται όχι μόνον σε αρκτική θέση, αλλά και κατά τη σύνθεση *IG* 213.₂₀ *ένηεβόηαις*, ενώ η παρουσία της σώζεται ακόμη και μετά την έκθλιψη στους τύπους *άνηιέν[τας* < *άνήιμι και *ποθόγ* < *ποτ(ι) + *ήόν*, επιγραφή (1), πρβλ., εντούτοις, *IG* 213.₇₅ *Εύιππον* και *LSAG* 201, 44.₈ *Άλκιπος* δίπλα στον τύπο του στ. 4 *ηιπιάδα* (Ακρόπολη,

⁴⁸ Αργότερα, τα ονόματα σε *-λαΦος σώζονται μόνον κατά συναίρεση, πρβλ. 2.2.1. *νι τῶ[ι] Μενελαί*.

⁴⁹ Μτφρ. του A. M. Woodward στο *SEG*.

κατάλογος ονομάτων, περ. 500(:)). Παρατηρείται επίσης παγίωση της μετακίνησης της δασύτητας στον τύπο *IG 213 τεθρίπποι* (*τετρ(α)-χιπος), αλλά ακόμη και στο νεότερο ψήφισμα *SEG 40 356 έφενέποντι γ' πληθ.* του *έφενέπω* < *έπι+έν+ήέπω < *-sek^w -, πρβλ. λατ. *inseque* (βλ. Kühner & Blass 1978 [1892]: 419, s.v. *ένέπω*). Η συστηματική, όπως είδαμε, χρήση της δασείας στα παλαιότερα κείμενα παρέχει επίσης έμμεσες πληροφορίες για τύπους για τους οποίους η δασύτητα τύπων της αττικής είναι δευτερογενής, πιθανώς προϊόν αναλογίας: *άνιοχίον* (*GEW* s.v. *ήνία*), *Άνιοχίδας*, *άμέρας* (*GEW* s.v. *έως*), *Άρμωστήρ* (*GEW* s.v. *άρμα*, *άραρίσκω*) κ.ά. (Delli 2012). Αντιθέτως, τύποι με μη ετυμολογική δασύτητα εξηγούνται πιθανώς ως φαινόμενα υπερδιόρθωσης: *IG 1497 Ηοπορίς* (550-525),⁵⁰ *SEG 1 84 Ηίασις* (6ος αι.),⁵¹ *SEG 11 696 ήνατον* (475), (βλ. Buck 1955: §58 c), *ηιράναν*, επιγραφή (1), *ηαλέαι*, επιγραφή (3). Η ασταθής αυτή συμπεριφορά της δασύτητας, τόσο της μεσοφωνηεντικής (από <* -s-), που μαρτυρείται σποραδικά σε ονόματα του 5ου-6ου αι. (πρβλ. *Παιτιάδας*), όσο και της αρκτικής, οδηγεί στην υπόθεση ότι η ευκαιριακή χρήση της στα κείμενα του τέλους του 4ου με αρχές του 3ου αι. (πρβλ. *Παηιφάι*, *προβειπάηας*, επιγραφή (4), κ.ά.) θα ήταν ίχνη μιας παγιωμένης γραφηματικής κατάστασης.

Άλλωστε, πολύ ενωρίτερα, από τις αρχές ήδη του 4ου αι., παρατηρούνται αποκατεστημένες γραφές τόσο για το <σ> όσο και για το <θ>, τόσο σε κείμενα εκτός Λακωνίας όσο και σε επιχώρια: *IG 1564a* (= *SEG 11 959 & 1238*) *νικῶσα*, *έστασ(ε)*, *πάσας*, κ.ά. (Ολυμπία, 396/5 ή 392/1), *IG 1565* (= *SEG 11 961*) *Άγησιπόλει*, *άνέθηκε* (Δελφοί, 381/0), *IG 1565a.3* *Λανδρίδας/Λακεδαιμόνιο[ς]/άνέθηκε* (Δελφοί, μέσα 4ου αι.), αλλά και *SEG 11 655* *δα[μ]όσιος* (4ος αι.), *Άθαναία* (ίχνη) δίπλα στο *Άσαναία*, *άνέθηκε* (ίχνη) έναντι *άνέσηκε* (ίχνη) στο *ABSA 30* (1928-1930): 243, αρ. 1, 6, 19, πίν. 2· 245, αρ. 1, 4, 13, 18, 19, πίν. 3· 247-248, αρ. 3, πίν. 4 (Ιερό Αθηνάς Χαλκιοίκου, 4ος-3ος αι.), *SEG 40 358* *δαμόσιο/Μεσσ[- -]* (Τσακώνα, ιερό Διός Μεσσαπέως, κεραμίδι, 3ος αι.), *IG 938* *Όνασίπολις γυμνασιαρχήσας* (Κύθηρα, επιτύμβια, τέλη του 3ου αι.), κ.ά.· πρβλ. και *IG 236* *Μαχανίδ/ας άνέθη/κε ταει Έλευ/σία* (Σπάρτη, 210-207), *InvO 171* *Δ. Δε[ι]νοσθέ[ν]εος Δ. τῶ/ι Δι Ό[λ]υμπίω/άνέθ[η]κ/ενικάας στάδιον*. Βάσει των παραπάνω παραδειγμάτων μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι οι γραφείς έγραφαν <σ> ή <θ>, αλλά θα πρόφεραν [θ] και [s] αντιστοίχως (Delli 2012).

Σημειωτέον ότι η αποκατάσταση των σ/θ συμπίπτει και με εξωδιαλεκτικά στοιχεία (δευτερογενή φωνήεντα *ει/ου* της «ανειμένης» Δωρίδας, λεξιλογικούς τύπους όπως *ιέρός* κ.ά.), που βρίσκουμε στα κείμενα της ίδιας περιόδου (4ος-3ος αι.) δίπλα σε διαλεκτικούς αποκατεστημένους ή μη τύπους: *έ[ν] τῶ* ιερῶι, επιγραφή (4), *IG 1127* *ιέρός* (τέλη του 3ου αι.). Στο ψήφισμα των Λακεδαιμονίων από το Ασκληπιείο της Κω *SEG 12 371* του 242, παράλληλα με καθαρά διαλεκτικά στοιχεία (*δεξώμεσα*, *τάν έκεχηρίαν*, *Αίγλα-/Άγλαπιός*, *τοι Κῶιοι*, *έφενέποντι*, *δῶμες* κ.ά.) σώζεται μία ολόκληρη φράση με εντυπωσιακή μίξη λεξιλογικών και γραμματικών στοιχείων όπως *τὸ ιερόν τὸ τοῦ Άγλαπιῶ τῶ έν Κῶι* (πρβλ. το αδάσυντο αναφορικό *ᾗ = ᾗ*), καθώς επίσης και το όνομα *ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ* έναντι των παλαιότερων *ΗΕΡΑΚΛΗΔΑΣ* και *ΗΡΑΚΛΗΙΔΑΝ*.

Στη συνθήκη των Λακεδαιμονίων με άγνωστη πόλη(:) *IG 3* (= *SEG 11 457*), του τέλους του 3ου αι., μαρτυρείται αιτιατική *Λακεδαι]μονίους*, και πιθανώς - *-]ους*, δίπλα στον τύπο *ηαγησίλα?* (*IG*)/*ηαγησιλά(ο)?* (*SEG*) και στους διαλεκτικούς τύπους *καττὸ δυνατόν* (στ. 3 και 4), *αί] τ](ί)ς ? κα στρατεῦ(σ)η* (στ. 4), *έ]σσανται* (στ. 5). Στο ψήφισμα *SEG 11 467* του 3ου αι. από τη Σπάρτη παρατηρείται εξάλλου *θ* αντι *σ* στο *α'* πρόσωπο πληθυντικού - *-]μεθα* και στο επίρρημα *κάγαθῶς*, ενώ ταυτόχρονα παρατηρούνται η αντωνυμία *τᾶς άμ[ετέρας?*, το όνομα *Αίνήια* < *αίνησι-, το απαρέμφατο *ήμεν* και η γενική *πό?]λιος*, ενώ στην αναθηματική(:) επιγραφή *IG 145* του 3ου αι. μαρτυρείται γενική *Τάσκου* και ίσως *-]άρχου* δίπλα στην

⁵⁰ Κατά τον Αρβανιτόπουλο (1937: 235), πρόκειται για έκθλιψη σε συνεκφώνηση, *ηοπορίς* < *ηα Όπορίς = *ή Όπορίς*, βλ. *DELG* s.v. *όπόρα*.

⁵¹ Masson (1986: 137).

αιτιατική τὼς στατῶς (τίτλος αξιωματούχων(:)), γενική ενικού *Ἀύτοκλῖος* = -κλέος, θεωνύμιο *Ἀπέλλωνι*. Στην επιγραφή SEG 50 406 (ανάθεση αξιωματούχων σχετικών με τη διευθέτηση του νερού, τέλη του 3ου αι.) βρίσκουμε τη γενική πληθυντικού *τᾶν κρανᾶν* και κατάληξη γενικής ενικού *Εὐθυμίω*, αλλά και τον τύπο *θεοῖς* δίπλα στους φωνητικούς τύπους *Εὐβάμερον*, *ὕπαρχετί[ων]*, *ὕδραγ[όν]*, *ὕδραργῶς*, ενώ στην αναλόγου περιεχομένου επιγραφή SEG 40 348 από το Αφισιό βρίσκουμε εντυπωσιακή μίξη διαλεκτικών και εξελικτικών στοιχείων: *τοῖ Κονοηουρέες ἀνέσηκαν*, *ἠδραγόν*, *ἀπορηθίαν* «κατάσχεση(:)» *ποιήαντα τῆς ἀνδρίας* «ανυδρίας», *κοιάζαντα* < -οι- < -οι-, «ενεχυριάσαντα» (DELG s.v. *κῶα* και *κοῖον*), *Σοίων* (βλ. 3.1.).

Τέλος, αναφέρονται σποραδικές μεταβολές, δείγματα προφορικού λόγου:

α) έκθλιψη (ή κράση) IG 213.σποράδην *κέκ* = *καὶ ἐκ*, *αυτ.*₁₃ *κέν* = *καὶ ἐν* Ἀ., *αυτ.*₁₁ *κέλευθύνια*, πρβλ. στ. 31 *καὶ Ἐλευθύνια* = *Ἐλευσίνια*, IG 1232 *ταύτᾶς* = *τὰ αὐτᾶς*, κ.ά., *ἐπὶ ταύτόν*, επιγραφή (1)

β) αφομοιωμένα ένρινα IG 707 *Βαστίας ἐμ πολέμοι* (Σλαβοχώρι, επιτύμβια στήλη, 431-403), IG 1125 *Τελεφάνες ἐμ πολέμοι* (Γερόνθρες, επιτύμβια στήλη, 431-403), πρβλ., εντούτοις, *συνμαχίαν*, επιγραφή (1), Boring (1979: 111), 57 *Ἐνπεδοκλέες* κ.ά., αλλά και LSAG 201, 49 *Δεῦ Ὀλύνπιε*, LSAG 191 και 202, 64 *τῷ Διὸς Ὀλυμπίῳ* (Ολυμπία, 6ος αι.), SEG 31 344 *τοῖ Διὶ Ὀλυ(ν)πίοι* (άγνωστης προέλευσης, 6ος-5ος αι.), IG 1563 *Ὀλυμπίοι* (Ολυμπία, 6ος-5ος αι.), SEG 11 955 *Ἀμφιμενίδας* (Ταίναρον, 6ος αι.), IG 1134.3 *Ἀνχίβιος* < *ἄγχι(:) (Γερόνθρες, κατάλογος ονομάτων, περ. 500(:)) κ.ά.

γ) φαινόμενα ανομοίωσης ή αφομοίωσης για την ανάδειξη της προφοράς /u/ του <υ>, εξού και οι γραφές IG 213 *Θευρία* < *Θουρία*, SEG 40 348 *Κονοηουρέες*, IG 919 *Τινδαριδᾶν* (Bourguet 1927: 6), πρβλ. και IG 213 *Ἐλευθύνια*

δ) φαινόμενα αφομοίωσης ή ανομοίωσης ενδεικτικά της προφοράς των <Φ, Θ, Χ> IG V2 159 πλευρά *α₈ κα(τ)τὸν θεθμόν* = *κατὰ τὸν τεθμόν* και πιθανώς IG 1230 *Ἐκέφυλος* = *Ἐχέφυλος* (Lejeune 1972: §47)

ε) φωνηεντικές μεταβολές λόγω παρακείμενων συμφώνων (i > e / r-, Lejeune 1972: §256), SEG 26 459 *Εὐθυκρένες* (500), πρβλ. SEG 1 83 *Δαμοκρίνιος*, SEG 11 639 *Πολυκρίνης* (4ος-3ος αι.)

στ) μονοφθογγισμός/γλωτακισμός/βράχυνση διφθόγγων. Ενδεικτικά: /ei/ > /e:/ > /i:/ *Πλεσιτάδας*, *Καλικράτια*, *γεροντεία*, IG 987 [*Ἀπέλωνος*] *ἠυπερτελειάτα* (Ἐπερτελέατον, τέλη 4ου αι.), πρβλ. 2.2.4. τους αρχαιότερους τύπους *ἠυπερτελεάται* και *ἠυπ/ερ(τ)ελιάτας*, /ai/ > /ae/ *αἶ δέ κα*, επιγραφή (1), /a:i/ > /a:/ *τᾶ Φορθεία* (ιερό Ἀρτέμιδος Ορθίας, 6ος αι.), /e:i/ > /e:/ *αἶ δέ κα* λῆ, επιγραφή (3), /o:i/ > /o:/ SEG 26 459 *τῷ Μενέλαι* (500), IG 213.6 *τοῖ αὐτῷ τεθρίπο*, /e:i/ > /e:/ *Ἡρακλήδας*, /o:i/ > /oi/ *κοιάζαντα*, *Σοίων* κ.ά.

4.4. Οι συντάκτες των κειμένων

Από τις ιδιαίτερες γραφές που είδαμε προκύπτει το ερώτημα για την ταυτότητα και το «γραμματισμό» των συντακτών των κειμένων. Οι Cartledge (1978a) και Boring (1979: 94-97), λαμβάνοντας υπ' όψιν κυρίως φιλολογικές πηγές, υποστηρίζουν ότι οι άνθρωποι της εξουσίας, δηλαδή οι βασιλείς και οι γερουσιαστές με τους γραμματεῖς τους, όπως και οι έφοροι γνώριζαν τα αναγκαία της ανάγνωσης και της γραφής. Κατά τον Richer (1998: 282 και 319), ωστόσο, όλοι οι πολίτες μπορούσαν δυνάμει να γίνουν έφοροι (πρβλ. Αριστ., Πολιτ., II, 9, 19· 1270β, 8-9 και 28-29 *Ἐφοροι ἐκ τοῦ δήμου παντός*) από την ηλικία των 30 ετών και τούτο προϋποθέτει ότι είχαν το χρόνο, λόγω της συνναστροφής τους σε κοινές δραστηριότητες (συσσίτια κ.ά.), να ενταχθούν και να εξοικειωθούν με τις αναγκαίες «νόρμες» για τη διοίκηση της πόλης και με τις απαραίτητες τεχνικές γραφής και ανάγνωσης για το σκοπό αυτό. Ο θεσμός των εφόρων συμπυκνώνει πράγματι, λόγω του σύνθετου χαρακτήρα του, την ιστορία της Σπάρτης, αφού οι έφοροι είχαν αναμφίβολα πολιτικές, διοικητικές και θρησκευτικές εξουσίες (Richer 1998: 305 κ.εξ.). Η επιγραφή (4) επιβεβαιώνει

το γεγονός ότι οι έφοροι προσέτρεχαν για μαντικές συμβουλές στο μαντείο της Πασιφάης στις Θαλάμες (βλ. και Cartledge 1979: 155). Όπως σημειώνει ο Ducat (1983: 222), «όλες οι εργασίες διαχείρισης, διατήρησης της τάξεως, όλα τα χαρτοφυλάκια συμπεριλαμβανομένων αυτών της εξωτερικής πολιτικής, ήταν στα χέρια των εφόρων», ενώ καταλήγει «ότι είναι ενδεικτικό ότι τόσο σημαντικές εξουσίες ήταν στα χέρια κοινών πολιτών».

Αυτή η διαπίστωση πάντως δεν αναιρεί το γεγονός ότι υπήρχε πιθανότατα μια (οικονομική ή κοινωνική) ελίτ, που είχε, τουλάχιστον από τον 4ο αι., περισσότερες πιθανότητες πρόσβασης στο σώμα των εφόρων και γενικότερα στα αξιώματα του κράτους. Ο Νικοσθενίδας της επιγραφής (4) ήταν ήδη μέλος της γερουσίας όταν έγινε έφορος και η επιγραφή όντως δείχνει όχι μόνο συσσώρευση αξιωμάτων στο ίδιο πρόσωπο αλλά και τον κληρονομικό, εν μέρει τουλάχιστον, χαρακτήρα των αξιωμάτων αυτών, εάν δεχθούμε ότι η ανάθεση που πραγματοποιήθηκε κάποτε από τον παππού ανανεώθηκε αργότερα από τον εγγονό (Richer 1998: 272 κ.εξ.). Ωστόσο, για το ζήτημα αυτό δεν είναι γνωστά περισσότερα.

Αν υποθέσουμε επίσης ότι υπήρχαν τοπικοί αξιωματούχοι στις περιοικίδες πόλεις και στα ιερά, κυρίως στο ιερό του Ποσειδώνα Ταινάριου, απ' όπου διαθέτουμε διοικητικά τρόπον τινα κείμενα και ακόμη ότι η παράδοση των τεχνών ήταν στα χέρια περιοίκων, οι οποίοι χάραζαν πιθανώς τις επιγραφές στα αντικείμενα της τέχνης τους, θα πρέπει να δεχθούμε ότι και οι ειδικές αυτές κατηγορίες γνώριζαν γραφή (Rolley 1977). Το γεγονός επίσης ότι ζωγράφοι ή καλλιτέχνες εν γένει, ακόμη και κτίστες, σημείωναν την υπογραφή τους υποδεικνύει ότι άνθρωποι ταπεινοί είχαν πιθανώς κάποιο υποτυπώδες επίπεδο γραμματισμού· πρβλ. τις αναγραφές ονομάτων κτιστών (graffitis) των ετών 510-500 περίπου από αρχιτεκτονικά μέλη του του θρόνου του Απόλλωνος Αμυκλαίου στο LSAG 200, 32 *híasis*, *Γλαῦχος*, *Ἀρμός Τέχναρχος* (Boring 1979: 13-14 και 102-103, αρ. 38-40) και το «τετράδιο» εκμάθησης συλλαβών από τα Κύθηρα (Τσαραβόπουλος 1999: 256, πίν. 56, 3, 4ος αι.).

5. Συμπεράσματα

Η εξέταση των επιγραφών δείχνει πράγματι ότι όποια κι αν είναι η γεωγραφική προέλευση και το είδος των επιγραφών, οι Λακεδαιμόνιοι χρησιμοποιούν την ίδια περίπου γλωσσική μορφή: μια διάλεκτο της λεγόμενης «αυστηρής» δωρικής με πολλούς αρχαϊσμούς και νεωτερικά στοιχεία, τα οποία μας γίνονται γνωστά μέσω των γραφηματικών αποκλίσεων ακόμη και σε κείμενα δημοσίου χαρακτήρα.

Η σύγκριση των κειμένων της Λακωνίας με τις επιγραφές της Κρήτης επιτρέπουν τη συναγωγή ορισμένων παρατηρήσεων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα κείμενα της Γόρτυνας όλων των εποχών, όπως άλλωστε και τα κείμενα των άλλων πόλεων, είναι σχεδόν αποκλειστικά δημόσια έγγραφα. Κατά την Bile (1988: 12), η διαπίστωση είναι μείζονος σημασίας και δηλώνει ότι οι πόλεις είχαν την πρωτοβουλία της γραφής και το γεγονός αυτό θα είχε καθοριστική σημασία κατά το ότι «η καθολική παρουσία της πόλης παραμερίζει εντελώς το άτομο και επιτρέπει την πρόσβαση στη γλώσσα της άρχουσας τάξης, δηλαδή στο ανώτερο γλωσσικό επίπεδο». Η περίφημη αρχαϊκή επιγραφή SEG 27 631, όπου καταγράφονται, εν είδει συμβολαίου έμμισθης εργασίας, οι όροι και οι υποχρεώσεις του Σπενσίθιου, επαγγελματία επιφορτισμένου να γράφει και ταυτοχρόνως να απομνημονεύει,⁵² και τα προνόμια (σίτιση, ατέλεια κ.ά.) που απολάμβανε προφανώς λόγω του σημαντικού έργου που παρέσχε κατ' αποκλειστικότητα ο ίδιος και η οικογένειά του στην πόλη, είναι ενδεικτική της θεσμοθέτησης της γραφής και της παλαιότητας του θεσμού αυτού. Το πολιτικό σύστημα και ο «προφορικός» πολιτισμός της Σπάρτης εξηγεί, αντιθέτως, την απουσία ικανού αριθμού δημοσίων κειμένων, καθώς επίσης τη δυσκολία παγίωσης της δημόσιας γραφής μέσω μηχανισμών ελέγχου, όπως θα γινόταν στη Γόρτυνα, και ενδεχομένως μέσω του σχολείου, όπως έγινε στην Αθήνα τουλάχιστον από τον 5ο αι. (Παναγιώτου 2001: 301).

⁵² *A₅ ποινικάζεν τε και μναμονεύειν· B₁ τὸν ποινικαστάν*, όπου *ποινικάζω* σημαίνει «χρησιμοποιώ τα φοινικικά γράμματα, γράφω».

Αν ακολουθήσουμε τον Richer (1998) στο ότι οι τεχνικές της γραφής θα μεταδίδονταν μεταξύ των ενεργών πολιτών και το γεγονός αυτό δηλώνει τη διάδοση της γραφής, θα πρέπει να υποθέσουμε εκ του αποτελέσματος μια άτυπη και μηχανική εκμάθηση γραφής, που θα περιοριζόταν σε «λογοτυπικές» δομές για τη σύνταξη δημοσίων κείμενων. Το αποτέλεσμα ήταν μια «ανειμένη» μορφή γραπτής γλώσσας με εκκεντρικές γλωσσικές επιλογές, ελεύθερη από τους ρυθμιστικούς κανόνες που έθετε ο κατεξοχήν «πολιτισμός γραφής» (ο όρος από την Παναγιώτου 2001) της Αθήνας, κανόνες που φαίνεται να αγνοούνται ακόμη και στα επίσημα κείμενα, βλ. επιγραφή (1). Περιδιαβάζοντας τις γραφηματικές αποκλίσεις στις λακωνικές επιγραφές έχει κανείς την αίσθηση πως οι Λακεδαιμόνιοι αποτύπωσαν τη γλώσσα που μιλούσαν με τρόπο που θυμίζει την εικόνα που μεταφέρει η Νικηφορίδου (2001: 103-104, από τους Mc Crum et al. 1992: 2): «Δώσαμε ιδιαίτερη προσοχή στην καθημερινή ομιλούμενη αγγλική των ψαράδων, καουμπόηδων, λαϊκών τραγουδιστών, ιερέων, γιατρών κ.λπ., έτσι όπως μιλούσαν για τη δουλειά τους στη δική του ο καθένας γλωσσική ποικιλία. Η προσέγγιση αυτή αποκαλύπτει μια σημαντική αλήθεια για τη γλώσσα, που η σταθερότητα του γραπτού λόγου συχνά αποκρύπτει: ότι η γλώσσα είναι πάντα σε εξέλιξη πέρα από τον έλεγχο δασκάλων και κυβερνήσεων. Όταν κοιτάς τη γλώσσα μέσα από μικροσκόπιο, μπορείς να την δεις να αλλάζει σχεδόν καθώς κοιτάς».

Η «περιοκίς» εξάλλου, αν δεχθούμε ότι ασκεί κάποια τοπική «εξουσία», φαίνεται ότι εκφράζεται σε μια ανάλογη μορφή γλώσσας (βλ. την απαγορεύουσα επιγραφή (2), πρβλ. και τις απελευθερωτικές πράξεις από το Ταίναρο), ενώ οι νεότερες αναθέσεις (3) και (4) των «γεροντευόντων» χαρακτηρίζονται από την προσπάθεια συντήρησης αρχαιότερων, απολιθωμένων ίσως, λεξιλογικών και γραμματικών δομών (*αί κα λήι, τώς δε νέως τοῖς περιγυτέροις ηυποχάδδην, σὺν καλωῖ χρηῖσθαι*) και με δύσκολη και αδιαφανή σύνταξη, γεγονός που έχει να κάνει ίσως με την ηλικία και πιθανώς την ιδιόλεκτο των «υψηλών» αναθετών (πρβλ., επίσης, την άκρως επιμελημένη γραφή της (4)).

Παρά την προσπάθεια, σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ο στόχος αυτός δεν επιτυγχάνεται, με αποτέλεσμα να μας παραδίδονται κείμενα χαρακτηρισμένα από μίξη χαρακτηριστικών σε κάθε γλωσσικό επίπεδο («ανώτερο» ή «χαμηλό») και από λάθη (*ηεπομένος νόπι κα Λακεδαιμόνιοι χαγίονται, καθάλαθαν, τονναυτόν έχθρόν ἔχοντες, μεδὲ κατάλδην ποιῆθαι ἄνευ Λακεδαιμονίων, ἄΓατᾶται, ἐπάκο/ἐπάκοε, κ.ά.*). Αν κρίνουμε από το παράδειγμα της Γόρτυνας, όπου η γραφή (θ)θ (< *σθ κ.ά.) αποτελεί τη μοναδική γραφή στα δημόσια κείμενα του 5ου και 4ου αι. (αργότερα και ως τθ), έναντι των ευκαιριακών *στ*, *τρ* (και *τν*), μπορούμε να εικάσουμε ότι η λακωνική γραφή *στ* αντί *σθ* (και *νσ* αντί *νθ*), θα ήταν πιθανώς η «χαμηλή» ποικιλία που παρεισφρεί σποραδικά στα κείμενα. Το γεγονός ότι η ποικιλία *στ* σώζεται αρχικά με μεγαλύτερη συχνότητα στις βορειοδυτικές διαλέκτους, που χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά από κοινότητες γεωγραφικά απομονωμένες και πολιτικά κατακερματισμένες, έως τουλάχιστον τον 3ο αι., ενισχύει τη θέση αυτή.

Επιπλέον, η γραφή *στ* είναι εκείνη που φαίνεται να κερδίζει έδαφος κυρίως κατά τον 4ο και 3ο αιώνα, όπου μαρτυρείται από κοινού με την αποκατεστημένη *-σθ-*, λόγω της εξάπλωσης της Κοινής (Méndez Dosuna 1985: 354, Bile 1988: 159, 239-240). Λίγο αργότερα, η χρήση της γραφής *στ* περιορίζεται σε όλες σχεδόν τις περιοχές, πρβλ. το μοναδικό παράδειγμα *ἀγείστω* της επιγραφής της Ανδανίας (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.) έναντι 33 περιπτώσεων *ἀγείσθω*, όπου, κατά τον Méndez Dosuna (1985: 347), δεν θα συνδεόταν με τις ΒΔ διαλέκτους,⁵³ αφού η γραφή *στ* δεν χρησιμοποιείται πλέον στη ΒΔ Ελλάδα, ενώ στην Ήλιδα (ίσως και στη Λακωνία) βρίσκουμε ήδη τη γραφή *-σσ-* (*ποιήασσαι*) και *σθ*. Φαίνεται έτσι ότι είναι δυνατόν μια γραφή να μην παραπέμπει πλέον στη φωνητική πραγματικότητα, αλλά απλώς να δηλώνει τη βούληση για συμπόρευση σε μια νέα πολιτική και ακολούθως γλωσσική κατάσταση.

⁵³ Παραβάλλει δε τη γραφή *στ* με τη ΒΔ τύπου δοτική αθεμάτων σε *-οις* που σώζεται στην ίδια επιγραφή.

Οι κρητικές πόλεις με επιγραφική παράδοση (Δρήρος, Φαιστός), πλην της Γόρτυνας, διακρίνονται από εκείνες των οποίων οι επιγραφές εμφανίζονται μόλις από τον 3ο αι. και εξής (Ιεράπυτνα, Πολυρρήνια, Ίτανος κ.ά.). Οι τελευταίες χρησιμοποιούν εξαρχής, όπως ήδη αναφέρθηκε, μια δωρικοφανή κοινή και επομένως στις πόλεις αυτές δεν συντάχθηκαν ποτέ ακραιφνώς διαλεκτικά κείμενα. Κατά την Bile (1988: 12-15, απ' όπου και οι παρακάτω πληροφορίες), η Γόρτυνα, αντιθέτως, όχι μόνο συντηρεί τη διάλεκτό της από τον 3ο έως τον 1ο αι. σε επιγραφές εσωτερικής χρήσης (πρβλ. την επιγραφή των ετών 250-200, κανονισμός σχετικά με το νόμισμα της πόλης: IC IV 162.^{3,4} *χρητ/[θα]ι*, αυτ.^{5, 7} *μη δέκεσθαι*), αλλά την επιβάλλει, προφανώς ως ηγέτιδα δύναμη, σε ολόκληρη την Κρήτη· πρβλ. τις συνθήκες του 2ου αι. με άλλες κρητικές πόλεις: IC IV 181 με παραδείγματα όπως *Εύρυθθεν[ία]*, *θάλαθθαν*, *πορτίαθθαν* (απτ. *προσοῦσαν*), κ.ά. και IC IV 174 με παραδείγματα όπως *έψ[ήθθαι]*, *θάλαθθαν* αλλά *όλέθρραι* *έξόλλυσθαι*. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η συνθήκη IC III 9 [Itanos] των ετών 112-111 ανάμεσα στην Ίτανο και τη Γόρτυνα, στην οποία οι στίχοι 116-121 σώζονται στη «γορτυνιακή» (*[Γ]ορτυνίων οί κόρμοι* (= κόσμοι «αξιωματούχοι») *και ά πόλις Ίτανίων τοίς κόρμοις και/[τ]ῆι πόλι] χαιρέν [...]*), ενώ κατά τα λοιπά είναι συντεταγμένη στην Κοινή. Από τον 3ο αι. και εξής, ωστόσο, στις «διπλωματικές» επαφές της με ξένες δυνάμεις, η Γόρτυνα γράφει στην Κοινή (πρβλ. τη συνθήκη με το βασιλιά Δημήτριο IC IV 167 και τη συνθήκη με το βασιλιά Ευμένη Β' της Περγάμου IC IV 179). Είναι αξιοσημείωτο, τέλος, ότι μετά τον 1ο αι. δεν υπάρχει καμία διαλεκτική γορτυνιακή επιγραφή (Bile 1988).

Για τη λακωνική το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται, όπως είδαμε, με την αποκατάσταση του μεσοφωνηεντικού σ και θ από τον 4ο και καθ' όλη τη διάρκεια του 3ου αι., όπου καταλυτικά ιστορικά γεγονότα (βλ. 2.1.) σήμαναν την αρχή του τέλους της σπαρτιατικής δύναμης και το άνοιγμά της στον εξωτερικό κόσμο. Την περίοδο των δύο επόμενων αιώνων (2ος-1ος αι.) η (γραπτή) γλώσσα της Λακωνίας είναι μικτή, κατά βάσιν Κοινή (πρβλ. IG 931.²⁷ *διατελοῦσιν*), με λακωνισμούς (πρβλ. SEG 11 856.^{3, 4} *έποίηα[ν]*, *Κρατηπ[πίδας]*) και χαρακτηριστικά των ΒΔ διαλέκτων (πρβλ. IG 11.⁶ *πλειόνους*) (Brixhe 1996a: 99 κ.εξ.). Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους (1ος-3ος αι. μ.Χ.), όταν η Κοινή έχει πλέον επικρατήσει ως η νέα γλώσσα εξουσίας, η αρχαία λακωνική αναβιώνει και βρίσκουμε κείμενα τα οποία βρίθουν διαλεκτικών στοιχείων του παρελθόντος. Όπως εύστοχα παρατήρησε ο Brixhe (1996a: 98), η νέα αυτή γλωσσική κατάσταση ουδόλως δηλώνει την έκφραση τιμής της παρακμάζουσας Σπάρτης στη γλώσσα των προγόνων της και τη βούληση να επιβεβαιώσει την ταυτότητά της (Bourguet 1927), δεδομένου ότι οι επιγραφές αυτές δεν είναι δημοσίου χαρακτήρα αλλά πρόκειται σχεδόν αποκλειστικά για αναθέσεις στην Ορθία.⁵⁴ Με άλλα λόγια, μετά την επικράτηση μιας γραπτής (ίσως και προφορικής για τους συντάκτες των επιγραφών) «λακωνίζουσας» Κοινής στα επίσημα κείμενα, η διάλεκτος κατέφυγε στο χώρο της θρησκείας. Αν κρίνουμε από το παράδειγμα *καθηρατόριν* με γραφές -θθ- κ.λπ., που ήδη αναφέραμε, από αναθηματικές επιγραφές από το Ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας, συνάγεται ότι αυτές δεν είναι παρά κακέκτυπη απομίμηση επιγραφών της διαλεκτικής περιόδου, αλλά από τις οποίες προκύπτουν συγκριτικά στοιχεία για την υπόσταση και την εξέλιξη της διαλέκτου, πρβλ. IG 292 *νεικάα[ρ]/καθηρατόριν/Αρτέμιδι/Ορθεία*. IG 298 *νεικείσας τὸ/παιδικὸν τὸ/[κ]αθηρατόριν/[Ἀρ]τέμιδι/Ορ[θ]/[εία]* *ἀνέθθηκεν*. IG 308 *γ[ει]κάα[ρ]/καθηρατόριν/Αρτέμιτι Βωρσέα/ἀνέσηκε*. IG 288 *νεικήσας τὸ/παιδικὸν καθ/θηρατόριον Ἀρτέμιδι Ὀρ/θεία ἀνέθ[η]/[κ]εν*, πρβλ. 274, 344. IG 296 *νεικάσας [...]* *καθηρα/τόρειν*, πρβλ. 274, 344. IG 351 *Καθηρατόριν Ἀρτέμιτι Ὀρθέ[α]*. IG 279 *νεικάσας/κασσηρατόριν πρατο/παμπαίδων* πρβλ. IG 294, 301, κ.ά. IG 348 - -]δέου *καση[ρατόριν - - - ?]* (βλ. και IG V1, Indices, VI 3: 349).

⁵⁴ Σύμφωνα με τον Brixhe (1996a), στα λοιπά ιερά τόσο της Σπάρτης όσο και της «περιοικίδας» (πρβλ. το ιερό του Απόλλωνος Υπερτελεάτα, πιθανώς ένα από τα ιερά του Κοινού των Ελευθερολακώνων) η διάλεκτος είναι σαφώς πιο διακριτική.

Επομένως, η συνθήκη (1) και η γραφή *θθ*, αφορμή της μελέτης αυτής, αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για τη λακωνική διάλεκτο, τις οποίες ο Bourguet, στην εποχή του, αγνοούσε. Από μια νέα ανακάλυψη, ωστόσο, είναι δυνατόν να προκύψουν νέα δεδομένα, τα οποία είτε θα ενισχύσουν όσα υποθέτουμε ή αντιθέτως θα καταδείξουν το μάταιο των υποθέσεων.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. & Vega, M. 2010. Ο συμβολικός χαρακτήρας γραμμάτων της νέας Ελληνικής. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 30, 79-96.
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1937. *Επιγραφική*. Αθήνα.
- ABSA = *The Annual of the British School at Athens*.
- AM = *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*.
- Bartoněk, A. 2003. *Handbuch des mykenischen Griechisch*. Heidelberg: Winter.
- Bechtel 1963 [1923]. *Die griechischen Dialecte II*. Berlin: Weidmann.
- Bile, M. 1988. *Le dialecte crétois ancien. Étude de la langue des inscriptions. Recueil des inscriptions postérieures aux IC*. Paris: P. Geuthner.
- Bile, M. 1990. Dialectologie et chronologie. *Lalies* 9, 7-16.
- Bile, M., Brixhe, C. & Hodot, R. 1984. Les dialectes grecs, ces inconnus. *BSL* 79, 155-203.
- Bile, M., Brixhe, C. Dobias-Lalou, L. Dubois & R. Hodot 1988. Bulletin de bibliographie thématique et critique: Dialectologie-archéologie-histoire. III. Dialectologie grecque. *REG* 101, 74-112.
- Bolmarcich, S. 2005. Epigraphic Bulletin for Greek Religion. *Kernos* 45, 5-34.
- Boring, T. A. 1979. *Literacy in Ancient Sparta*. Leiden.
- Bourdieu, P. 1999. *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*. (Μτφρ. Κική Καψαμπέλη). Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα.
- Bourguet, É. 1927. *Le dialecte laconien*. Paris: Champion.
- Brixhe, C. 1976. *Le dialecte grec de Pamphylie. Documents et grammaire*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve.
- Brixhe, C. 1996a. Les IIe et Ier siècles dans l'histoire linguistique de la Laconie et la notion de Koina. *La koiné grecque antique II. La concurrence. Études Anciennes* 14, 94-96.
- Brixhe, C. 1996b. *Phonétique et phonologie du grec ancien I*. Peeters: Louvain-La-Neuve.
- Brixhe, C. 1997. Un «nouveau» champ de dialectologie grecque: le macédonien. In A. C. Cássio (ed.), *KATA ΔΙΑΔΕΚΤΟΝ, Atti del III Colloquio Internazionale di dialectologia greca*. (AION 19). Napoli, 41-77.
- Brixhe, C. 2001. Μια σύγχρονη προσέγγιση των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 361-370.
- Brixhe, C. 2006. Situation, spécificités et contraintes de la dialectologie grecque. A propos de quelques questions soulevées par la Grèce centrale. In C. Brixhe & G. Vottéro (eds), *Peuplements et génèses dialectales dans la Grèce antique*. Nancy, 39-69.
- Buck, C. D. 1955. *The Greek Dialects. Grammar, Selected Inscriptions, Glossary*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Γιαννάκης, Γ. Κ. 2011. *Ιστορική Γλωσσολογία και φιλολογία*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Cartledge, P. 1976. A new 5th-century Spartan treaty. *LCM* 1, 87-92.
- Cartledge, P. 1978a. Literacy in the Spartan oligarchy. *JHS* 98, 25-37.
- Cartledge, P. 1978b. The new 5th-century Spartan treaty again. *LCM* 3, 189-190.
- Cartledge, P. 1979. *Sparta and Laconia. A Regional History, 1300-362 B.C.* London/New York: Routledge.
- Cartledge, P. & Spawforth, A. 1989. *Hellenistic and Roman Sparta. A Tale of Two Cities*. London/New York: Routledge.
- Cássio, A. C. 2000. Un epigramma votivo spartano per Athena Alea. *Riv. Fil.* 128, 129-134.
- Chantraine, P. 1998. *Ιστορική μορφολογία της ελληνικής γλώσσας*. (Μτφρ. Ν. Κ. Αγκαβανάκης). Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα.

- Cozzoli, U. 1985. Sul nuovo documento di alleanza tra Sparta e gli Etoli. In F. Broilo (ed.), *Xenia. Scritti in onore di Piero Treves*. Roma, 67-76.
- Δελλή, Δ. 2009. Ονόματα σε -ΩΙ/-ΟΙ της αρχαίας Ελληνικής. *Πρακτικά του 8ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας, 30 Αυγούστου-2 Σεπτεμβρίου 2007, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*, 767-783. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.linguist-uoι.gr/cd_web/.
- DELG = Chantraine, P. 1968-1980. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*. [Supplément 1999]. Paris: Klincksieck.
- Delli, D. 2002. Archéologie, linguistique et langues anciennes. Du laconien ancien au proto-laconien. Le système vocalique de type doris severior: état, histoire et proto-histoire. Thèse de Doctorat, Université Paris 5.
- Delli, D. 2012. Phonologie du grec ancien: le h aspiré dans le dialecte laconien. *La Linguistique* 48 (2), 58-69.
- Ducat, J. 1983. Sparte archaïque et classique. Structures économiques sociales, politiques. *Revue des Études Grecques* 96, 194-225.
- Ducat, J. 1990a. Esclaves au Ténare. *Mélanges Pierre Lévêque* 4, 173-193.
- Ducat, J. 1990b. *Les Hilotes*. (Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. 20.) Athens and Paris: École Française d'Athènes/De Boccard. ·
- GEW = Frisk, H. 1960-1972. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*. 3 vol. Heidelberg: Winter.
- Gschnitzer, F. 1978. Ein neuer spartanischer Staatsvertrag und die Verfassung des Peloponnesischen Bundes. *Beiträge zur klassischen Philologie* 93, 3-41.
- Guarducci, M. 2008. *Ελληνική Επιγραφική. Από τις αρχές ως την ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο*. (Μτφρ. Κ. Κουρεμένος). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Ησύχ. = *Hesychii Alexandrini Lexicon*. Kurt Latte (ed.). I: Α-Δ. II: Ε-Ο. Kopenhagen 1953- 1966· P. A. Hansen (ed.). III: Π-Σ Berlin 2005· M. Schmidt (ed.). IV: Σ-Ω. Iena 1862.
- Haudry, J. 1975. Hypothèse sur l'origine des infinitifs en grec ancien. *BSL* 70, 115-136.
- Hodkinson, S. 1999. An agonistic culture? Athletic competition in archaic and classical Spartan society. *Sparta. New perspectives*. London: Duckworth, 147-187.
- HPN = Bechtel, F. 1982 [1917]. *Die historischen Personennamen des griechischen bis zur Kaizerzeit*. Hildesheim: G. Olms.
- Θεοφανοπούλου, Δ. 2010. Η χρήση της γλώσσας, τα λάθη της και ο ρόλος του γραμματικού συστήματος. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 30, 55-76.
- IC = Guarducci, M. 1935-1950. *Inscriptiones Creticae*. Roma: Stampato nelle officine dell'instituto poligrafico dello stato in Roma.
- IDélos = *Inscriptions de Délos*, I, 1950, publiées par A. Plassard. Paris: Librairie Ancienne Honoré Champion.
- IG = *Inscriptiones Graecae*.
- IPArk = Thür, G. & Taeuber, H. 1994. Prozessrechtliche Inschriften der griechischen Poleis: Arkadien. *Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften zu Wien. Philos./Hist. Klasse* 607 (Wien).
- IvO = *Die Inschriften von Olympia*.
- Jeffery, L. H. 1988. The development of Laconian lettering: A reconsideration. *ABSA* 83, 179-181.
- Καραντζόλα, Ε. 2001. Γλώσσα και τυποποίηση. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 84-88.
- Κουρίνου-Πίκουλα, Ε. 1992-1998. Μνᾶμα γεροντείας. *Horos* 10-12, 259-276.
- Kelly, D. H. 1978. The new Spartan treaty. *LCM* 3, 133-141.
- Kühner, R. & F. Blass, 1978 [1892]. *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*. Erster teil: elementar und formenlehre. Zweiter Band (I, 2). Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung.
- Lazzarini, M. L. 1976. *Le formule delle dediche votive nella Grecia arcaica*. Roma: Accademia Nazionale dei Lincei.
- Lejeune, M. 1972. *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*. Paris: Klincksieck.
- LSAG = Jeffery, L. H. 1960. *The Local Scripts of Archaic Greece*. Αναθεωρημένη έκδοση με συμπλήρωμα από τον Α. W. Johnston (1990). Oxford: Clarendon.
- LSJ = Liddell, H. G. & Scott, R. 1940⁹. *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon.
- Luppe, W. 1982. Zur spartanischen Staatsvertrag mit den Αιτωλοὶ Ἐρξαιδεῖς, *ZPE* 49, 23-24.

- Μαλικούτη, Α. 2001. Η φωνολογία της κλασικής Ελληνικής. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 386-401.
- Ματθαίου, Α. Π. (επιμ.). 2006. *Καττάδε ἔδοξε τοῖς Λακεδαιμονίοις. Επιγραφές δημοσίου χαρακτήρα από την Σπάρτη του 5ου αι. π.Χ.* Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού-Επιγραφικό Μουσείο-Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.
- Ματθαίου, Α. Π. & Πίκουλας, Γ.Α. 1989 [1991]. Ἔδον τοῖς Λακεδαιμονίοις ποττὸν πόλεμον. *Horos* 7, 77-124.
- Μοσχονάς, Σ. 2005. Γλωσσική τυποποίηση. *Cogito* 2, 57-58.
- Masson, O. 1986. Prosopographie, onomastique et dialecte des Lacédémoniens. *REG* 99, 137-148.
- Masson, O. 1990. Remarques sur la transcriptions du w par bêta et gamma. In E. Von Heiner & H. Rix (hrsg.) *Sprachwissenschaft und Philologie: Jacob Wackernagel und die Indogermanische heute. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft von 13. bis 15. October 1988 in Basel*. Wiesbaden: Reichner, 202-212.
- Masson, O. 1993. Quelques noms grecs dialectaux. In *Dialectologia Graeca. Actas II Coloquio Internacional, Miraflores, 1991*. Madrid: Ediciones de l'Universidad Autónoma de Madrid, 229-236.
- Mc Crum, R., W. Cran & R. Mc Neil. 1992. *The Story of English*. London: Faber & Faber.
- Meiggs, R. & Lewis, D. 1988² [1969]. *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the End of the Fifth Century B.C.* Oxford: Clarendon.
- Méndez Dosuna, J. 1985. *Los dialectos dorios del Noroeste. Grammatica y estudio dialectal*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- Mossé, C. 1977. Les périèques Lacédémoniens. À propos d'Isocrate. [Panathénaïque 177 sqq. Sparte à l'époque archaïque] *Ktéma* 2, 121-124.
- Mylonopoulos, J. 2003. *Πελοπόννησος οἰκητήριον Ποσειδῶνος: Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnes. Kernos*. [Suppl. 13]. Liège: Centre International d'Études de la Religion Grecque Antique (CIERGA).
- Νικηφορίδου, Ν. 2001. Γλωσσική αλλαγή. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 102-107.
- Nespor, M. 1999. *Φωνολογία*. (Μτφρ. Α. Ράλλη, Α. Νάτσης & Α. Παπασταύρου). Αθήνα: Πατάκης.
- Παναγιώτου, Α. 2001. Ιωνική και Αττική. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 299-307.
- Παπανικολάου, Α. 1976-1977. Επιτύμβιον εξ Αρχαίας Σελλασίας. *Αθηνά* 76, 202-204.
- Πίκουλας, Γ. Α. 2000-2003. Λακεδαιμονίων συνθεκαί Αιτολοῖς. *Horos* 14-16, 455-467.
- Peek, W. 1974. Ein neuer spartanischer Staatsvertrag. *Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig [Phil.-Hist. Klass.]* 65 (3), 3-15, (Tf. I-V).
- Perpillou, J.-L. 1999. Le supplétisme entre ὄνεισθαι et πρίασθαι en grec archaïque. *Des dialectes grecs aux Lois de Gortyne. Études Anciennes* 21, 47-58.
- Piccirilli, L. 1981. Nomoi Cantati et Nomoi Scritti. *Civiltà Classica e Christiana* 2, 7-14.
- Prakken, D. W. 1953. IG V, 1, 1317. In G. E. Mylonas (ed.), *Studies Presented to David Moore Robinson on his Seventieth Birthday*. Vol. II, Saint Louis: Washington University, 340-348.
- Richer, N. 1998. *Les éphores. Étude sur l'histoire et sur l'image de Sparte (VIIIe - IIIe siècles avant Jésus-Christ)*. Paris: Publication de la Sorbonne.
- Rolley, C. 1977. Le problème de l'art laconien. *Ktéma* 2, 125-140.
- Rusé, F. 1994. Les inférieures libres à Sparte: exclusion ou intégration. *Mélanges Pierre Lévêque* 8, 297-310.
- Σκιάς, Α. Ν. 1892α. Επιγραφαί Γυθείου. *Εφημερίς Αρχαιολογική*, 185-191.
- Σκιάς, Α. Ν. 1892β. Τοπογραφικά Γυθείου. Α. Ζεὺς Καππώτας. Β. Το ναύσταθμον. *Εφημερίς Αρχαιολογική*, 55-60.
- Saussure, F. de. 1985 [1916]. *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- Schwyzler, E. 2002. Η σύνταξη της αρχαίας Ελληνικής γλώσσας. (Μτφρ. Γ. Ε. Παπασιμπας & Π. Χαϊρόπουλος). Αθήνα: Παπαδήμας.

- SGDI = Collitz, H. & Bechtel, F. 1884-1915. *Sammlung der Griechischen Dialect-Inscripfen*, Göttingen.
- Solmsen, F. 1907. Vordorisches in Laconian. *Rheinisches Museum für Philologie* 62, 329-338.
- Straka, G. 1979. *Les sons et les mots. Choix d'études de phonétique et de linguistique*. Paris: Klincksieck.
- Striano, A. 1990. ΘΑΛΑΘΑ, ΠΟΙΕΘΑΙ. *Minerva* 4, 29-37.
- Striano, A. 2007. À propos d'une nouvelle inscription laconienne. *Die Altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden. Akten des Kolloquiums. Freie Universität Berlin, 19-22 September 2001*. Innsbruck, 449-462.
- Teodorsson, S. T., 1974. *The Phonemic System of the Attic Dialect, 400-340 B.C.* Göteborg-Lund: Studia Graeca et Latina Gothoburgensia.
- Thomas, R. 2001. Αλφαβητισμός και προφορικότητα στην κλασική περίοδο. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.) *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], 243-244.
- Threatte, L. 1980. *The Grammar of Attic Inscriptions. I. Phonology*. Berlin/New-York: Walter de Gruyter.
- Τσαραβόπουλος, Α. 1999. Graffiti από τα Κύθηρα. *Horos* 13, 261-267.
- Van Effenterre, H. & Rusé, F. 1994-1995. *Nomima. Recueil d'Inscriptions Politiques et Juridiques de l'archaïsme grec, I-II*. Collection de l'École Française de Rome 188. Palais Farnèse: École Française de Rome.
- Vendryes, J. 1968. *Le language. Introduction linguistique à l'histoire*. Paris: Albin Michel.
- Willets, R. F. 1967. *The Law Code of Gortyn*. (Kadmos. Supplement I). Berlin: de Gruyter.